

громадських торгів, не інакше може бути проданою, як на знесення. Таке становище міських мешканців Нікополя — важке.

Примітки

- ¹ Семен Похил бувши кухарем отамана Івана Білицького досить оригінально отримав нове прізвище: Малий. Одного разу до кошового Білицького зібрались курінні отамани та, порядно підпивши, затіяли з ним суперечку, а потім почали його бити. Білицький закричав до Похила: «гей малий!» Малий, який мав 20 років від народження та 2½ арш. зросту, вскочивши в курінь до кошового, побив всіх старшин і виштовхав їх з куреня. З тих пір і почали звати його: Малий. В рік знищення останнього коша запорозького Семену Похилу-Малому було до 55-ти років. Він, за порадою колишнього кошового Білицького, разом з ним перейшов на помешкання до Микитинога та, рік потому одружившись в Малоросії, в Нікополі завершив своє життя 96 років від народження. Брат його (теж козак) Похил залишився на місці скасованого коша і до звільнення селян нащадки його залишались в кріпацькій залежності.
- ² Річка ця, за переказом того ж Пилипа Малого, названа на честь курінного отамана Павлюка, який був під керівництвом Сірка, від того, що цей безстрашний старшина-козак, заманувши загін татар, що гнався за ним, потопив його в тій річці.
- ³ Між ними були колишні кошові отамани Іван Білицький; Іван Фтомініч Черевко, осавул Калінка, колишній військовий писар Антон Головатий два козаки Яків та Іван Шияни, що вчинили згодом добрі справи й церкві й громаді, про що згадаю свого місця, і багато інших. Білицький, отримавши від уряду наділ землі 3 000 десятин на річці Топілах, будинок його в 1780 році в Нікополі віддав на користь церкви, — він і зараз існує, хоча і в перебудованому вигляді. Черевко помер в Нікополі з армійським чином капітана і Калінко — в чині полковника. Шияни поховані теж тут, а Головатий згодом відправився до Чорноморського війська в 1790 р.
- ⁴ В тому числі розкольників чол. 9, жіночих 9 душ. В тому числі 3 025 чол. статі і 3 131 жіночої статі перебувають в приході нікопол. Покровської церкви, а 514 чол. стат. і 179 жін. стат. — в приході сулицьколиманської Різдово-Богородичної церкви.
- ⁵ Решетняк, по документах церковних за 1787 рік, показаний 42 років; отже, він був в годину знищення останнього коша молодим козаком, близько 30 років.

**«ПРО М. НІКОПОЛЬ
І НІКОПОЛЬСЬКИЙ ДМИТРІВСЬКИЙ
ЯРМАРОК 26 жовтня 1865 року»
ІВАНА ВАЩИНСЬКОГО**

ІВАН ВАЩИНСЬКИЙ — вчитель Катеринославської духовної семінарії. Як радник Губернського статистичного комітету в 1866 р. зробив опис одного з Нікопольських ярмарків.

Нікополь — давня запорозька паланка, багатолюдна і промислова; після завоювання Запорожжя, за своїм вигідним положенням, поблизу р. Дніпро, нижче порогів, звертала на себе увагу уряду. Наказом 1776 р., травня 21, в Новоросійській і Азовській губерніях впроваджені були нові митниці: в останній губернії, серед 8-ми митниць і застав, Микитинська-Нікопольська, на Дніпрі, наречена головною портовою митницею. Наприкінці 1782 року, серед 12 повітів Новоросійської губернії, а в 1787 р., з утворенням з Новоросійської й Азовської губерній Катеринославського намісництва, серед 16 повітових міст цього останнього, вважався Нікополь і Нікопольський повіт займав за площею 3-тє, а за народонаселенням 9-тє місце. В ньому нараховувалось 1.116,305 десят. зручної і 59,982 десят. незручної землі та 22,366 ч. і 17,765 ж. статі мешканців. За клопотанням герцога Рішельє, затвердженого наказом 4 квітня 1804 р., асигновані були у розпорядження Таврійського губернатора Мертваго значні суми, щоб влаштувати новий суходільний шлях в Крим — до соляних озер, окрім двох, що вже існували, через Берислав і Олександрівську фортецю на Дніпрі... із заходу й півночі. Цей третій шлях спрямований був від Херсона на старообрядне поселення Знам'янку до Нікополя, в якому влаштований був міст на Дніпрі та заготовлені матеріали для суднобудівництва, до якого нащадки хоробрих Запорожців мали великий потяг. <...> І наразі Нікополь — містечко відомства державних маєтностей — не втратив свого торгового значення. Через Нікополь щорічно, з настанням весни, вирушає безліч чумаків до Криму за сіллю, переправляючись через Дніпро, трохи нижче його, на паромах. Переправа ця й дотепер носить назву «*Микитин перевіз*», на ім'я запорожця Микити. В Нікополі, за зручністю водного сполучення, адже вниз Дніпром до Херсона і далі до Чорного моря русло ріки є вільним від підводного каміння, компанія пароплава і торгівлі заснувала власну агенцію та, з відкриттям навігації до зими, два рази на тиждень здійснюють правильні рейси два пасажирських пароплави, що належать компанії та, у міру потреби, декілька буксирних пароплавів тієї ж компанії транспортують на баржах вантаж лляного насіння, пшениці й іншого хліба, сала, вовни та ін. до Одеси. З цими пароплавами конкурує буксирний пароплав з двома залізними баржами поміщика Херсонської губернії Куликовського, з оплатою за провезення від пуду з 8 до 10 коп. Крім того, впродовж навігації, чимало легких річкових гребних човнів вирушає з Нікополя з вантажем різного хліба та інш. речей сільського господарства до Херсона. Цих човнів до відкриття пароплавання вирушало безліч. В Нікополі, для купівлі льону і хліба збіжжям, розташовані контори Попуда, Раллі, Гуревича, Літинського, в яких є власні агенти, що роз'їжджають по володарським маєткам і закупають у поміщиків речі сільського господарства, особливо зерновий

хліб, почасти укладаючи з ними контракти, за рахунок майбутнього врожаю. Куплений таким чином хліб — пшениця, льон, овес, жито та ін. — у відомий термін надається в Нікополь на завантаження до барж. Хліб незначних виробників — небагатих землевласників, колоністів і селян скуповується в Нікополі дрібними хлібопромисловцями на ярмарках. Крім того в Нікополі і його околицях відбувається досить значний лов риби в Дніпрі та його затоках — короп, лящ, щука, судак та плітка, і на невеликих заводах, виготовляється про запас солінням, в якому вигляді й накуповується різними промисловцями, що приїзять сюди почасти за сотні верст. За виключенням м. Ростова жодне повітове місто губернії не може в даний час змагатися відносно торгівлі з Нікополем.

Розташування містечка чудове. З доволі підвищеного берега Дніпра, на якому воно розташоване, відкривається чудовий краєвид островів ріки, що розкинулись на великій площі, вкриті деревами й чагарниками. Розкішна рослинність в самому містечку, яке навесні і влітку постає єдиним обширним садом, багатим на смачні плоди і красиві квіти, чисте повітря, просякнуте ароматами квітів і освіжене випарами ріки, зручності для життя — можливість в будь-який час придбати, за досить вигідною ціною, все необхідне для продовольства і вигоди, які отримуються із оборотів торгівлі, слугують причиною того, що крім державних селян, в містечку мешкає чимало осіб інших прошарків — дворян, купців та міщан.

В 1859 р., вересня 15, НАЙВИЩЕ наказано дозволити Нікопольській міській поліції видавати особам торгового стану і їх приказникам, які числяться по Нікополю, свідоцтва на право торгівлі і квитки на торгові заклади, із дотриманням всіх встановлених з цього предмету правил.

Із перетворенням поліцій Нікопольська поліція скасована і відповідний новому штату поліцейський наглядач Нікополя є підзвітним Катеринославській повітській поліціантській управі.

В 1864 році народонаселення Нікополя було наступним: дворян спадкових та особистих 43 ч. 44 ж., духовних 18 ч. 14 ж., купців 73 ч. 98 ж., міщан 457 ч. 365 ж., селян державних 1,318 ч. 1,374 ж., які вийшли з кріпацької залежності 26 ч. 25 ж., колоністів 50 ч. 47 ж., вільних матросів 1,489 ч. 1,469 ж., відставних, безстроковідпускних солдат, їх жінок й дітей 42 ч. 89 ж., іноземних підданих 2 ч. 1 ж.; — разом 3,520 ч. 3,526 ж.

Молитовних будівель: православних церков 2, єврейських — синагога 1, молитовний будинок 1. Житлових будинків: казенних 2 дерев., церковних 1 кам'ян. і 1 дерев'ян., приватних 9 кам'ян. і 1,220 дерев'ян., магазинів: громадських 2, приватних 4, крамниць приватних 1 кам. і 16 дерев., волосне правління, матроський цех, матроське училище;

ремісників: 60 майстрів, 42 робітника і 23 учня. Заводів: салотопних 3, свічкових 3, броварних 2, цегельних 2, лісова пристань 1.

Ярмарків 4: Благовісний, Вознесенський, Успенський і Дмитрівський 26 жовтня. Останній переважно примітний торгівлею хлібом у врожайні роки. До цього часу сільські господарі встигають більшою частиною приготувати для продажу хліб нового врожаю. Дмитрівський ярмарок у цьому році, за дорученням п. Начальника губернії, був мною досліджений, по можливості детально.

Ярмарковий майдан на захід від містечка досить обширний, та частина його, найближча до містечка, знаходиться на достатньому спаді і тому, коли брудно, вкривається вибоїнами, що утруднюють проїзд. На цій-то частині і розташовані ярмаркові крамниці — балагани. З них 15 № постійні — дощаті й криті тесом, а інші тимчасові, набрані легкими дошками та криті рогожами або парусиною.

Всіх крамниць і крамничок було 244, з них з *«красными»* товарами 51, галантерейними 7, шитим одностроєм 8, шапками й кашкетами 12, полотном 15, шкіряними 51, тулупами 6, залізними 7, кам'яним посудом 16, дерев'яним 1, бакалійними 2, медом 15, милом 1, смолою 12, вином виноградним 6, горілкою 32, пряниками 1 та із збитнем два столики.

Торговці були з *«красными»* товарами з міст: Катеринослава 4, Чернігова 6, Орла 2, Полтави 1, Херсона 1, Новомосковська 4, Павлограда 4, Слов'яносербська 1, Пирятин 3, Стародуба 3, Берислава 1, місцевих 9, решта з різних селищ Херсонської губернії; з галантерейними — місцевих 6 та з Берислава 1; шитим одностроєм — з Катеринослава 1, Херсона 6, в двох з них був курильний турецький тютюн, та з Олександрії 1; з шапками — з Катеринослава 1, Кременчука 9 і Олександрії 2; з полотном — місцевих 8, Кременчука 4, Єлисаветграда 2 й Пирятин 1; із шкіряними — з Катеринослава 13, Кременчука 13, Слов'янська 1, Батурина 2, Новомосковська 1, Харкова 1, Курська 1, місцевих 8, решта з різних селищ Херсонської губернії; з тулупами — з Катеринослава 5 і Кременчука 1; із залізними й шорними — з Катеринослава 1, Кременчука 1, Херсона 1 і місцевих 4; з посудом кам'яним — з Херсона 1, Білгорода 5, Володимира 5, Павлограда 4 та Обояні 1; з бакалійними — з Херсона 1 і місцева 1; з медом — з Кременчука 5, Обояні 5, Оріхова 1, Вознесенська 1 та з поселень Катеринославської губернії: Поюрівки 1 і Томаківки 2; з милом з Обояні 1; із смолою — з Кременчука 8, Крюкова 3 і місцева 1; з вином виноградним — місцевих 6; з горілкою — з Катеринослава 9, Херсона 1 і місцевих 22, пряниками — місцева 1 та із збитнем — з Олександрії 2. Поблизу шкіряних крамниць розташовано було понад 50 німецьких фургонів й возів. За крамницями на захід й північ розташовані були ряди для зсипання хліба, для

складання прядива, ряд із сіллю, рибний майдан, фрукти з Криму — виноград, яблука, груші й горіхи та ряд печей (кабиць) в землі на готування їжі для голоти. На селянських возах, якими був усіяний весь майдан, були різні речі с. господарства: борошно, пшоно, просо, овес, жито, пшениця, ячмінь, картопля, капуста й цибуля; в кінці майдану — коні, рогата худоба й вівці.

Торгівля худобою й сирими господарчими продуктами розпочалася 24 жовтня та 27 ярмарковий майдан, з причини сильної зливи, яка тривала 25 й 26 числа, майже спорожнів, залишилися тільки балагани.

Обсяг торгівлі, за даними, наданими ярмарковим комітетом, був такий:

Товарів:

«красных» було в привозі на 59,700 крб., продано на 9,236 крб.

– галантерейних	–	2,000	–	–	–	308	–
– шитого однострою	–	2,610	–	–	–	471	–
– шапок	–	506	–	–	–	191	–
– полотна	–	9,645	–	–	–	2,094	–
– шкіряних	–	24,769	–	–	–	4,448	–
– тулупів	–	930	–	–	–	325	–
– залізних	–	7,050	–	–	–	1,600	–
– посуду кам'ян.	–	5,249	–	–	–	766	–
– дерев'яної	–	160	–	–	–	35	–
– бакалійних	–	3,730	–	–	–	1,400	–
– меду	–	3,445	–	–	–	1,138	–
– смоли	–	2,015	–	–	–	508	–
– вина виноград.	–	595	–	–	–	266	–
– горілки	–	1,513	–	–	–	530	–
– мила	–	300	–	–	–	80	–
– пряників	–	44	–	–	–	15	–
– збитня	–	40	–	–	–	10	–

Разом – 124, 401 крб. – 23,421 крб.

Ця сума, обґрунтована свідченнями купців, є далеко нижчою за дійсну. Одні крамниці — Бодякова з Катеринослава з «красными» і Бомзе з Херсона з «красными» й галантерейними товарами мали їх більше, ніж на 50,000 крб., як самі торговці висловлювалися; крім них були крамниці з такими ж товарами й інших купців досить значні, як Парфентьева з Катеринослава. Меду було в привозі 3,200 пуд., по 4 крб. за

пуд, на 12,800 крб., воску 50 пуд., по 27 крб. пуд, на 1,350 крб., смоли й дьогтю більше 4,000 відер, на 4,000 крб. Взагалі сума привозу всіх показаних комітетом товарів може бути збільшена втричі. Торгівля ними, з причини вельми значної непогоди, дійсно була дуже слабкою; але й суму, на яку було продано товарів, якщо прийняти до уваги ту обставину, що на ярмарку, як місцеві купці, так і торговці найближчих поселень мають розрахунок з оптовими торговцями — Бодяковим, Бомзе, Парфентьевим та іншими за збирані в них на Успенському ярмарку товари і купують їх тимчасово — до наступного ярмарку, можна збільшити, принаймні, вдвічі, настільки, що без перебільшення, можна прийняти суму привозу всіх названих товарів на 375,203 крб., а продажу на 46,840 крб. Крім того ярмаркові комітети взагалі не отримали свідчень про торгівлю багатьма іншими речами. За вимогою п. начальника губернії свідчення доставлені в грудні місяці; але вони зовсім не є повними і містять в собі цифри довірливі. В них вказано всього в привозі різьбленої деревини, фруктів, хліба, риби, солі, прядива, свинячого сала й рог. худоби на 26,461 крб., а в продажу на 13,238 крб. За моїм дослідженням було: солі 400 возів, по 50 пуд. в кожному 2,000 пуд., по 57 коп. за пуд, на 1,140 крб., продано на 400 крб.; риби 200 діжок в 35 пуд. кожна, 7,000 пуд. від 1 крб. до 1 крб. 60 коп. за пуд, на 9,100 крб., більша частина продана; вовни простої — білої, з Криму, 200 пуд., по 5 крб. 50 коп., на 1,100 крб., яка продана вся; прядива 2,000 пуд., по 2 крб. пуд, на 4,000 крб., продано майже все; тютюну турецького 30 пуд., від 60 коп. до 1 крб. 60 коп. за фунт, на 132 крб., продано мало; простого 300 пуд., від 1 крб. 50 коп. до 2 крб. пуд, на 525 крб., проданий весь; кримських горіхів 200 пуд., по 4 крб. 50 коп. пуд, на 900 крб.; винограду 200 пуд., по 1 крб. 20 коп. пуд, на 240 крб.; яблук та груш 600 пуд., по 1 крб. пуд, на 600 крб. простих рам із склом на 300 крб.; сит 6 возів на 300 крб., продано мало; глиняного посуду 30 возів на 600 крб., проданий весь; фургонів та гарб німецьких на 3,000 крб., залишились не проданими; різьбленої деревини, скринь... коліс, плугів, пам'ятників-хрестів з вапняку до 50, приблизно на 500 крб., половина продана; скуплено хліба й зсипано до особливо влаштованих на ярмарку балаганів... балаган для вистави фокусів, скупників хліба, яким відведено 33 місця, за місця з шитим одностроєм, смолою й залізним посудом до 15 місць, з возів — з колесами й виробним лісом більше 200, прядивом 200, тютюном 100, простим глиняним посудом 80, з сіллю 360, з фруктами 10 возів і з... кабиць для виготовлення їжі 13. Якщо докласти по 20 коп. з кожного місця і з возу, то й тоді сума роздрібного збору повинна бути більш ніж втричі проти вказаної. Між тим з торговців вином, скупників хліба, торговців одностроєм та бляшаним посудом стягувалося, як з опитувань показували особи, які торгували зазначеними предметами, від 50 к. до 2 крб. 50 к. за місце, а з кожного возу

— по 50 к., крім возів з сіллю та з глиняним посудом, з яких нічого не стягувалося, на тій, буцімто підставі, що торговці означеними речами — тутешні мешканці-селяни.

Для правильності ярмаркового збору необхідно ярмаркові майдани розбити правильно на №№, визначивши певне число №№ для торгівлі відомими речами, і встановити за місця таксу, яка повинна бути надрукована в кількох екземплярах і прибита на стовпах в різних місцях ярмарку, а для запису ярмаркового доходу можна б, за рахунок цього ж доходу, надрукувати книги з підрозділом їх на особливі статті, відповідно до речей торгівлі, і в кожній статті навпроти № відведеного місця надрукувати квитанцію, яку вирізати з книги з приписом до неї, з кого й за що взято гроші, як заведено в Катеринославській міській думі при стягненні нею податку з міського нерухомого майна. Збір грошей і видача за отримання їх квитанцій повинні мати місце до початку ярмарку, по займанню торговцем місця, за день до відкриття ярмарку членами комітету та, за дорученням їх, іншими особами може бути здійснена перевірка — чи всі зайняті місця мають квитанції або ні; з тих, хто ухилився від внеску свого часу гроші можна стягувати, в вигляді штрафу, вдвічі проти ціни визначеної за таксою. Дрібний збір з возів також може бути легко стягнутий, якщо тільки вози будуть розташовані у відведених місцях, а не розкидані в безладі ярмарковим майданом, і якщо для збору будуть призначені особливі, відомі власною чесністю збиральники з видачею їм відомого відсотку із зібраних ними грошей.

**ЗІ СПОГАДІВ
«БІЙЦІВСЬКОГО ПІВНЯ»
УРИВКИ З РУКОПISУ
ПАВЛА КОППА**

ПАВЛО КОПП — спадковий медик, офіцер. Залишив щоденники з автобіографічними спогадами нікопольського життя, в якому з дитинства фігурував як «Бійцівський Півень».

Нікополь, який пішов в минуле, зник, розчинився в часі, ніколи не був бідний на щурів. Тутешні пацюки вели свій родовід з часів севастопольської кампанії 1855 року, а окремі їх представники — з куди ранніх часів нашестя давніх персів Дарія в скіфські краї; ясна річ, Нікополь їм любився. В кінці ж 90-х років, ніби схвильовані тим, що добре до них XIX століття відходить, а нове XX, Бог його знає що принесе, звідкись нагрянули до Нікополя незліченні юрмища пацюків. Їх войовничі орди буквально заповнили містечко і захопили в ньому всі ключові позиції на базарі, в магазинах і складах, в хлібних коморах, в лазні, в лікарні, в житлових будинках, на сінниках, стайнях і

корівниках. Всюди розселилося і користувалося радощами життя на своїх бівуаках пацюче військо, і ніде воно так не опанувало становища, як в обраній прибульцями столиці — в палаці купця Ханукова, де влаштувався сам пацючий цар Теодорих, старий, зовсім сивий пацюк, що вів свій царський рід від пацюків, які з'явилися на сторінках Історії у вікопомні часи. І в Ханукових з гризунами, що обсідали їх, тривала нескінчена жорстока війна, за тривалістю яка обіцяла зрівнятися зі сторічною війною людей із людьми. Пацюки були агресорами, Ханукови захищалися, вели війну справедливую з метою вигнання окупантів з власної території, та вели цю війну із застосуванням засобів заборонених і користуючись відсутністю в містечку Товариства захисту тварин. Що ж казати, ще багато дримає жорстоких інстинктів на дні темної людської душі!

Неподалік від базару у Ханукових був магазинчик, де продавалася сіль, соняшникове насіння й керосин, — крамничка дрібненька, непоказна на вигляд, та яка виправдовувала сказане про неї вантажником Оверком: ззовні сіра а всередині перли. Крамничка забезпечувала вельми ситне життя родини Ханукових, ще й залишалося дітлахам на молоко. А в обійсті огороженому стінами, які й гарматою не розвалиш, де мешкали Ханукови, міцно ствердився, ніби ось-ось прочавить землю власним гігантським тягарем, високий кам'яний склад. В одній його половині, хіба що не до стелі, була навалена і щільно злежалася сіль, в іншій — теж ледь не до даху — височіла гора насіння.

В солі пацюки прорили числені нори, а бенкетувати вирушали в сусіднє приміщення, де до їх послуг був рясний безкоштовний стіл.

Одного дня під час короткого сонячного затемнення, вискочивши звідусіль, пацюче населення миттєво вщент покрило хануківське подвір'я живим килимом, так що ступити нема було де. Зоолог, фахівець із гризунів, міг би в Ханукових солідно поповнити свої знання, вивчаючи тут пацючі звички й вдачі. Нехтуючи людьми й світлом дня, пацюки нахабно мандрували подвір'ям повільно крокуючи або бігаючи неквапливою рисою, а інший раз проносилися, як блискавка, стрибали, відчайдушно билися і пищали. Двір на короткий час пустів, коли над ним, як тінь безшумно, з'являвся яструб, та надалі все знов приймало попередній вигляд. Граючися, цілими купами вивалювалися пацюки з-під курника, і так тривало до пізнього вечору, і всю ніч двір кипів.

Пацюків нещадно давили хануківські собаки, а було їх сім штук, серед них відомий на весь Нікополь щуродав Брукс, чемпіон й рекордсмен з винищення пацюків. Пацюків виловлювали й коти, і важко було вирішити, хто тримає пальму першості — коти чи собаки.

Котів всіх кольорів і фарб постійно полювало в подвір'ї з десяток, інколи зо два — хануківські пацюки заохочували їх з усіх найближчих вулиць. А одного разу я впізнав одноокого шахря Барсика з млину старої Шор, що знаходився на іншому краю містечка. Ханукови вже й не розрізняли, де в загальній купі свої коти, а де чужі.

Кіт, простуючи з пацюком в зубах по цегельній огорожі, яка відокремлювала двір від вулиці, на моїй пам'яті залишився як емблема, як герб хануківського замку. По цій звичній картинці kota з пацюком в зубах на огорожі будь-хто приїжджий в Нікополь до Ханукових поза сумнівом міг би пізнати потрібний йому будинок, не обтяжуючи питанням перехожих.

Проте війна з пацюками, ще більш вперта, велася й людьми.

Приказники, що жили в підвалі, відкриваючи несподівано декілька разів на день важкі двері складу, кидалися почергово до десятичних терезів, які стояли в обох приміщеннях. Один приказник тримав наготові підняту над головою палицю, інший рвучко нахилив терези. З-під терезів негайно бурею вимітались десятки пацюків, і палиця з більшим чи меншим успіхом вживала заходів.

10–15 вбитих таким чином пацюків за день вважались достатньо скромним результатом; п'ять штук — чорним днем; коли ж кількість жертв приказних палиць перевалювала за 25, Хануков преміював приказників пачкою цигарок за шість копійок.

Нашій братії, індіанцям-мисливцям, Хануков сплачував по копійці за покладену до його ніг пару мертвих пацюків. Чимало пацюків поклав до ніг Ханукова успішний Бійцівський Півень. Цукерки (на копійку 5 штук), м'ятні й медові пряники, шоколадні шарики із сюрпризами всередині куплені були в чималій кількості, і всьому цьому багатству Бійцівський Півень був зобов'язаний вірній рогатці і другу, що ніколи його не зраджував — луку.

Наша п'ятірка старанно змагалася на полюванні за пацюками, а кількість дичини, скільки її не били, на наше задоволення, зовсім не зменшувалася, незважаючи на хитромудрі вигадки, що застосовувались Хануковим.

Нори в солі забивалися цементною масою з уламками скла, але пацюки незмінно прогризали собі інші виходи зі свого соляного міста і чхати хотіли на цементні затички. Пацюків травили всілякими отрутами, закидаючи й підсовуючи отруєні ласощі до нір, однак після двох-трьох солдатських втрат пацюче військо швидко змірковувало, в чому справа, і надалі найсмачніші отруєні делікатеси залишались незайманими. А між тим гроза пацюків — кіт-сибіряк Васька став жертвою однією з отруєних ковбасок, і це засмутило Ханукова, проте надало й жорстокості.

Розвідка в армії пацюків організована була чудово. Тому пацюки не густо йшли до пасток і капканів, в різні хитро змайстровані щуроловки; роззявлені пащі смертельних машин здебільшого стирчали відкритими, вкриваючись пилом та іржею.

В приміщеннях складу на сковородах запалювали сірку, заповнюючи склад їдким синім туманом і наглухо забивали щілини в дверях. Але пацюки в цьому випадку десь благополучно й терпляче перечікували, допоки людям набридне їх найпустіший задум.

— Сибірського вам здоров'я, кавказького довголіття! — витираючи вуса після чарки горілки, крякнув призваний на допомогу в боротьбі з пацюками ветеринар Перепадя. І далі глибокодумно прорік:

— Якщо б знайти засіб, так би мовити, знищити на пацюках всіх до єдиної бліх, слід було, так би мовити, розповсюдити серед ваших пацюків чуму. А без чуми, — завершив не дуже красномовний ветеринар Перепадя, — з цими поганцями нічого не вдієш.

З цими словами він поплював на поданий йому папірець карбованця, засунув його в жилетну кишеню і переступив через поріг вихідної хвіртки.

Тоді військова рада приказників більшістю голосів (проти голоса приказника Сашка, що пішов, грюкнувши спересердя дверима) за порадою м'ясника Левка вирішила так: випалити дияволів! І негайно взялися до справи.

Зловлених пацюків хвостовою половиною занурювали в керосин, потім підносили до якої-небудь нори в купі солі, підпалювали й випускали — в одну, в іншу, в третю нору. Пацюки-факели миттєво зникали в надрах солі, подальше ж розгорталося в уяві глядачів, яких збиралося десятка півтора.

Палаючі пацюки без сумніву сіяли паніку в соляному місті, та тривога піднялась не тільки там. Три дні поспіль благополучно робили цю штуку, а на четвертий зляканий, з очима як блюдця, прибіг сусід, столяр Тишлер. У нього в сараї повідомив він Ханукова, з-під дерев'яної підлоги чомусь йде дим. Пан Хануков — людина почесна в місті, і дружина в нього з доброї сім'ї, так чи не знає він, чому б це зробився дим?

Хануківські приказники допомогли сусіду зірвати в сараї підлогу і затушити сміття, що там тліло, а підпал пацюків довелося припинити.

Тоді вдалися до іншої вигадки. Її порекомендував сільський крамар з Томаківки, товстенний свин, що купляв у Ханукова сіль та насіння для своєї крамниці.

Рецепт був такий: піймати пацюка і кинути в порожню залізну діжку без кришки. Прогризти діжку бранець не зможе, яким би стрибуном не був, вибратися на волю також не зуміє. Після кількох стрибків у висоту пацюк втихомириться. Три-чотири, до п'яти днів йому нічого не давати жерти: за дні цього посту пацюк так зголодніє, що ладний буде відгризти собі хвоста. Тоді кинути бранцю щурка чи молодого пацюка.

Голодний бранець негайно накинеється на гостя і зжере його. Потім бранцю знову прописується чотири-п'ятиденний піст, потім дають насолодитися щурком. Йде новий піст, після якого до діжки ввергають звичайну дорослу пацючару. В діжці розпочнеться відчайдушна боротьба, але бранець розлютований голодом, зазвичай візьме верх. Якщо ж переможе і загризе бранця вкинута особина, то вона власне перетвориться на бранця й замість переможеного сама зробиться об'єктом виховничої роботи. Хай там як, після того, як пацюк, чергуючи голод з бенкетами, з'їсть кілька собі подібних, щуроїд готовий. На волі чудовисько вже нічого, крім пацюків, жерти не буде. Тепер випускайте створеного вами пацючого вовка і чекайте наслідків. От буде цирк!

Розмовляючи з Хануковим, на останніх словах, потираючи руки посміхнувся свин, і очі його, що сміялись, перетворилися на шпаринки.

Такою була порада свина, тож так і зробили хануківські приказники. В трьох залізних діжках з-під керосину вони терпляче виховали щуроїдів і при збігу порядної кількості зацікавлених випустили власних вихованців до соляного міста.

Боже що там піднялося! Допоки на лютих тварюк накинулися і загризли їх суплемінники, чудовиська встигли викликати в лабіринті тунелів значну паніку. Налякані пацюки вискакували, кидалися, пищали, носилися як божевільні по двору. Але що ж? Можливо, що деяка частина пацюків і втекла з небезпечного місця. Однак пацюків було дуже багато, і паніка виявилася короткочасною. Невдовзі соляне місто перейшло до звичного життя, а його мешканці до чергових справ.

Тричі приказники вирощували в діжках пацючих вовків, і тричі в соляних нетрях відбувалось одне й те саме: спочатку займалася паніка, а потім все поверталось до вихідного стану, й життя йшло своєю чергою за регламентом, що встановив мудрий пацючий цар Теодорих.

Врешті-решт стало зрозуміло: засіб томаківського свина, можливо, годиться для якої-небудь невеличкої пацючої колонії, та він зовсім неефективний, коли маєш справу з густонаселеною, могутньою пацючою державою в нашому хижому світі із його законами боротьби за існування в природі. В боротьбі Ханукова проти Теодориха явно вимальовувалася її безперспективність для Ханукова. І все-таки запекла війна тривала.

Крім собак, котів, приказників і нашої п'ятірки добувачів копійки за пару щурів, брав участь у знищенні гризунів ще один персонаж — винищував пацюків старий дід Карпо, що служив у Ханукових сторожем. Був він сивий як лунь, лисий як коров'яче вим'я, глухий як пень, похмурий, сизоносий і ледве пересував ноги в пудових чоботях.

Прикривши осоловілі очі темними окулярами від сонця, із завжди напіввідкритим ротом, дід Карпо неспішно прямував до щуроловки, де бився пійманий пацюк.

Повертівши пацюка за хвоста, він хапав його об землю і потім наступав на жертву своїм чоботом. Сопучи крізь густі білі вуса, він потім діловито знову лагодив щуроловку.

* * *

Ось так! Все вищезгадане відбувалось на самому початку ХХ століття від народження найпокірнішого з богів і його проповіді людяності в людях. На самому початку ХХ століття, що боязко з'явилося, немов соромлячись власного приходу в світ, де, як і 19 століть тому, в людині збереглося ще чимало звірячого, ще чимало залишилося голодних і бездомних на планеті, принижених і ображених, пригноблених і бідуючих, жертв насильства і жорстокості, в невидимих кайданах на руках та ногах. Все це по довгому-довгому часу від днів, коли пролунали людям слова Сократа, Галілея, Томаса Мора, Спінози, Шекспіра, Шиллера та, пізніше, Толстого й Маркса. І ще більше до описуваних подвигів діда Карпа і хануківських приказників минуло часу відтоді, як людина скинула з пліч звірячу шкіру і долучилась до того, що ми називаємо людським суспільством і людською культурою. Пішла від троглодитів і прийшла до Пушкіна, Глинки та Академії Наук.

На жаль, ця думка тоді нашу компанію життєрадісних недоумків не переймала. Однак для цілей розповіді це не важливо. Для цілей розповіді набагато цікавіший факт: страчуючи пацюків і приносячи користь Ханукову чоботями, дід Карпо заподіював Ханукову певну шкоду руками, потихеньку знищуючи котів.

Дід Карпо любив нюхати якийсь особливий закордонний тютюн, а на біду цей тютюн коштував недешево та був діду Карпу не по кишені. Дід Карпо не дурак був і випити, особливо по святах, коли кожен третій нікополець був під кнаком. І що найважливіше, дід Карпо виявив, для щоденного вживання, як він казав, йому для нутра корисний коньячок, що продавався в бакалійному магазині Железнякова, а коньячок клався важкою гирею на дідів місячний бюджет у вісім карбованців. Ось дід Карпо і знайшов вихід із становища. Він завів собі петлю-зашморг та почав ловити котів і — на горіще. Там, подалі від очей людських, не переступаючи заповідей господніх, на цю річ заборону які не містили, свої жертви вішав, білуючи, і шкірки продавав кушніру-хутровику Фурману по 15 копійок за штуку. Тушки дід Карпо збирав до мішка і, за власними словами, кидав у Дніпро, годуючи сомів.

Все це він робив зі сталістю добре відлагодженої машини, та врешті машина дала осічку. До кінця літа містечком пішов поголос, що в деяких заїжджих дворах людей, які зупиняються там на ночівлю — селян, міщан з повіту та всіляких маклерів — годують кролячим м'ясом, яке донедавна бродило дахами, ньякало та ловило пацюків у пацючій

державі у Ханукова. Настигали драматичні події і, бігаючи між сусідами, збивалися з ніг Чмелиха з Лосихою в пустих балачках. Хто з подивом, а хто і криво, почали люди придивлятися власне до Ханукова. І ось нарив лопнув.

Хтось заявив поліції, і рано-вранці юрба хлопчаків та не менш сотні дорослих людей повалили в один із заїжджих дворів, куди пройшли окольнічий наглядач Сиволябін із городовим. Люди прийшли подивитися, як поліція буде розправлятися з господарем двору, старим Грицем, за харчування людей кошатиною.

— Перевіримо, — сказав Сиволябін натовпу, що зібрався. — Та тільки мовчати, щоб я і звуку не чув, а то я вас знаю: негайно цілий кагал підіймете! Так дивіться ж у мене!

— А ти, Марчук, — звернувся Сиволябін до городового, — стій тут і нікого не пускай. З цими словами окольнічий, важко ступаючи старими сходишками дерев'яного ганку, увійшов до будинку.

Перевіряв Сиволябін довго, і стояли ми перед ганком довго. Нарешті нагнувши голову, щоб не розбити її об низьку притолоку, і ще копирсаючи в зубах зубочисткою, вийшов окольнічий на ганок, повів очима навсібіч з бульдожим виразом, обвів спідлоба суворим поглядом людей, що його очікували, вийняв руку із внутрішньої кишені тужурки, куди перед цим напевно дещо засунув, струсив крихти з грудей, погладив щетину вусів і коротко кинув:

— Розслідуванням не підтвердилося.

Зачекав трохи і гаркнув:

— Розійдись!

Ступаючи як ведмідь, спустився з ганку і повз народ, що розступився, пішов по наступним своїм поліцейським справам, розповсюджуючи за собою легкий горілчаний запах.

— Р-розійдись! — загорлав Марчук, і всі юрбою повалили геть.

Знає тільки чарка повна

Як вони порозумілись, —

проспівав я хлопцям. — Завтра ж відплата хабарнику за таке розслідування. Він ще і з Ханукова здере, так як в діда Карпа, крім того, що на ньому, немає чого взяти. Та не завадить, на Бога, і діду Карпу всипати. Хабарнику Сиволябіну й діду Карпу — обом всипати!

— Яечню, — запропонував один.

— Електричну побудку — сказав інший.

Ми стали обабіч і взялися обговорювати план дій. Посперечалися. Перемогла електрична побудка Сиволябіну, і всі погляди звернулися на мене, визнаного

відмінного організатора і непоганого виконавця такого заходу. І я негайно почав міркувати як і що.

Чи допитував Сиволябін діда Карпа? Це залишилося невідомим. Заскочити на місці хануківського сторожа було легко: дід Карпо якщо не сторожував то спав, а якщо не спав, то сидів на табуреті у своїй комірці, читаючи вголос по складах величезну з ілюстраціями книжицю «Життя Святих» видання Святійшого Сіноду та плачучи над долею страстотерпців.

І робилося ж! Там люди випускали нутроці не пацюкам, а людям, і палили не тільки хвостову частину тулуба, але й головну, морили голодом в залізних діжках, терзали і рвали людське м'ясо розжареними щипцями. Діди Карпи були в ті часи ще гірше за наших — особливо в царювання Ашурбаніпала, Синахеріба і давньоєгипетських Рамзесів.

Кому нестерпна думка про муки будь-якої живої істоти, тому залишається лише засмучуватися пропуску у виданні книг про тварин-страстотерпців. Поза сумнівом, така книга поповнила б наші уявлення про історію розвитку культури людського суспільства. А між тим дідів Карпів можна знайти і сьогодні. І не тільки де-небудь за тридев'ять земель від нас, а навіть у нас, в нашій країні, 70 років по Жовтню. І ці наші сьогоднішні діди Карпи як дві краплі води схожі на того, кого я знав колись, на початку століття, і хто давно вже зітлів.

Той дід Карпо був старий богомільний, і тоді за наївністю і простотою душі я вважав маловірогідним, щоб він пішов на обман і боговідразну справу годування людей котячим м'ясом. А мій батько і вчитель Левін посміхались.

— Ти наївне теля! — сказав батько. — Цей же самий Сиволябін колись розповів мені, що в Москві, на Сухарівці, в корчмі, замовивши м'ясну страву, ледве зуб не зламав о крихту з нашійника. А в шинкарі, що прибіг на піднятий шум, впізнав богомольця, поряд з ним, Сиволябіним, який старанно ліпив свічки в капличці Іверської Божої Матері. А ти кажеш, дід Карпо релігійний, не міг.

Я був збентежений.

До сказаного мушу в цілях об'єктивності додати, що спустошення серед котів, яке вчиняв дід Карпо, зовсім не зменшило їх кількість. При всьому старанні дід Карпо не міг порушити рівноваги між котами й пацюками, що встановилася в нікопольській природі. Як тільки відбулося нашестя пацюків, коти в містечку почали посилено розмножуватися. Пацюків було безліч, але й резерв котів в містечку став невичерпним. І рівновага інший раз порушувалася на користь котів. В таких випадках пухнасті мисливці заповнювали хануківське подвір'я, і очевидна небезпека загрожувала

голубнику з його двома десятками улюбленців дівтори. Коли до цього підходило, Хануков, траплялося, викликав до себе приказників і віддавав розпорядження наловити котів й вивезти їх подалі за місто. Приказник Сашко, чудовий малий, іноді веселий майстер розповідати всіляку бувальщину і небувальщину, та частіше такий, що замикався і залишався наодинці з якимись власними думками, в великих мішках — в кожному по добрячому десятку котів — вивозив вигнанців на річку Солону, де й випускав.

На іншому березі неширокої річечки знаходився маєток німця Зудермана. Серед іншої живності там постійно ходили випечені породисті кохінхінки і простацькі нашинські чубарки, ті та інші з виводками курчат. Якщо зголоднілі коти хоча б з однієї доведеної Сашком партій переправилися через Солону, німцю Зудерману не можна було позаздрити. Втім, з того часу минуло багато інших, для Зудермана більш важливих подій, що покладали край не тільки царюванню кохінхінок і чубарок, але й царату їх господаря. <...>

* * *

З електричною побудкою Сиволябіна сталася нісенітниця, вона зірвалася. Та спочатку кілька слів щодо побудки.

В ті часи, від зовнішньої кнопки електричного дзвінка не було внутрішньої дротівки додому. Дахом будиночка, тут же, на вулиці, тягнулися два ізольованих дроти і зникали під дверною притолокою. Операція побудки відбувалася так: один учасник ставав на спину напарнику, який згинався, дотягувався до притолоки, оголяв там один дріт, перерізає інший, приєднував верхній край відрізаного дроту до оголеного і — готово! Зрозуміло, в будинку дзвінок починав безупинну діяльність. Утікши в пітьму, обидва учасника операції спостерігали за тим, що буде. А було завжди одне й те саме: в одному з вікон спалахувала лампа, здіймалась метушня в будинку, з'являлася фігура із свічкою у витягнутій руці, яка поспішала крізь кімнати, відчинялися зовнішні двері і напіводягнена фігура визирала на вулицю. Дзвінок, природно, лунав собі далі. Де ж порятунок? Якщо здогадаються, розбурхані люди приткнуться до ранку скіпочкою дзвінок, який збісився. І в цей час тривоги в будинку пара маленьких хунвейбінів в темряві вулиці, тріумфуючи, безшумно виконувала войовничий танок.

Робилося це годині о другій ночі, коли обидва нічних сторожі, що були на наших вулицях, не випускаючи з рук калатал, вже виводили носом трелі, прихилившись до стовпа якої-небудь хлібної комори.

Крім мене, участь у побудці Сиволябіна взяв наш союзник з племені литинців — Ведмідь з Дакоти. Але Ведмідь з Дакоти був страшним сонєю, і мені прийшлося його розбудити. Жив Ведмідь на сусідньому дворі, і, оминаючи його будинок, я побачив відчинену коридорну квартиру. Нічого кращого й бажати було годі, і я негайно цією квартирою скористався, щоб потрапити до коридору. Однак Лінда, миршаве кімнатне собачисько, не впізнавши мене, обурилася такому способу входження до будинку, підняла до найвищих нот своє пронизливе сопрано та заподіяла мені те саме, що робив Шайтан з нашими ворогами, — вчепилася в мене, та так, що я ледве відчепив паршиву від свого заду.

Між тим на Ліндіно сопрано у дворі почулось у відповідь собаче контральто, яке наближалось. В ту ж хвилину кімнати освітилися, заляпали босі ноги, почулось старече кахикання, і мені довелось кулею вилетіти тим же шляхом, яким вліз до коридору.

Прибігши додому, я розбурхав няню, і поки няня натягала на себе спідницю, набрав з баночки в батьківському кабінеті трохи ксероформної мазі. Однак няня порадила мені ксероформну погань викинути геть, а краще прикласти до ранок капустаєне листя і павутиння. Негайно вона сходила до льоху за капустаєним листям, в дров'яному сараї набрала павутиння, приклала до ранок й затягнула бинтом. Мені вона веліла лягти спати, сама ж наставила на ніс окуляри, що рідко вдягалися, і почала штопати та замивати білизну й штани, щоб батьки нічого не дізналися.

Коли ранок погасив ліхтарі на землі і на небі і перші жінки з Лапінки та з Довгалівки пішли на базар, а за ворота свого будинку вийшов, позіхаючи, сусід Барянин, щоб подивитися праворуч і ліворуч, вулиця, будинок Довгалевських і сусідній, де жив Ведмідь з Дакоти, продовжували своє мирне неквапливе життя.

Батьки так нічогісінько й не дізнались. Сідав я на краєчок стільця, а коли мама робила мені з цього приводу зауваження, я всідався як зразковий хлопчик, мужньо терплячи біль і тільки думаючи про те, як же прийшлося Остапу Бульбі, коли йому трощили кістки на майдані в Варшаві? Тут брате не ліндочкіними зубами пахло!

В цей же день всім містечком розійшлася звістка, що й наше стало рівнятись до великих міст та навіть на Америку з її злочинністю — в коридор до жильців будинку Лазаревих добиралися злодії, а може бути, і вбивці, та песик врятував. Люди ходили дивитись на квартиру, на Лінду, і батькам Ведмідя з Дакоти багато разів довелось повторювати власну розповідь, демонструючи місце нічної події. <...>

Я осуджував вигнання котів, наших вірних союзників у війні з пацюками, та все ж поїхав одного разу з приказником Сашком, коли він вчергове отримав розпорядження вивезти надлишок котів з хануківського двору до степу. Мені тому захотілося поїхати, бо я знав: Сашко їздить до місць, мені малознайомих, що лежать осторонь від наших мисливських маршрутів, — ми полювали на бізонів в інших преріях за мережею курганів.

Виїхавши за Високу Могилу, при світлі дня яка втрачала свою нічну таємничість, ми з Сашком посунули богатирською рівниною із неглибокими ярками, що траплялись там і сям. В інших, по обидва боки шляху, чорніли люстерка бруду, зовсім схожого на лиманний. Одна за одною мигтіли німецькі колонії із своїми витягнутими у нитку вулицями, з близнюками-будиночками, критими червоною черепицею.

Колонії дуже відрізнялись від наших українських сел. Все тут було іншим, вочевидь не українським: будинки, які вишикувались за ранжиром, акуратні садочки з палісадами, і колоністи в їх німецькому одязі, ніби знятого з плечей бюргерів середньовічної Німеччини, і німкені з підібганими губами, без жодної посмішки на сухому, безпристрасному обличчі з холодним і впертим поглядом неласкавих очей, і важкі стовпи глухих воріт, які охороняли вхід в ці цитаделі розміреного німецького буття, що відмежувалося від усієї іншої нашої країни, з його злигоднями життя і власною долею. Навіть собаки, не в приклад нашим, не гналися з гавкотом за нашою підводою. Згорнувшись калачиком і задрімавши біля воріт, одними тільки очима вони слідкували за нашою підводою і крізь дрімоту міркували власні собачі думки.

Далі ген-ген пішов степ, місцями ще й в килимі, затканому в прозелень, та більшою частиною увесь в жовтому й жовто-багряному вбранні осені, що наближалась, та в золотій щетині стерні.

А з високого скелястого берега р. Солоні, як на долоні, по той бік ріки виднілося подвір'я Зудермана: великий будинок, служби й сад. В останніх променях сонця шарів дах будинку. Серед купи дерев застигла журавлина шия колодязя. Миром та спокоєм віяв степ, й такі ж мир і спокій лежали на будівлях і саду, що виднілися.

Ми підїхали до самих скель, звідки в теплих сутінках, що насувалися, зарічна далечінь поверх густої синяви вже червоніла смугами могутнього заходу сонця. Сашко розв'язав мішки і випустив котів. Із розгубленим виглядом вони розбіглися в усі боки і зникли в траві.

Тут, на Солоній, ми вирішили заночувати. Сашко розпріг коней, стриножив їх та пустив пастися на волі, а ми самі примостилися поблизу підводи на брезенті, кинутому в траві.

Земля була теплою. Яскраве повітря вже тьмяніло. Хоча день ще не пішов, та вже зайнялася перша зірочка і боязко жевріла у вишині, а під нею місяць, вічний небесний мандрівник, показав своє бліде обличчя.

Коники вже замовкли. Всі степові плюгавки теж забралися по своїх гніздах спочивати. Тільки з невисоких гряд, порослих жовтою серпневою травою, лунали прощальні «пити дай» перепелів і останнє, під сурдину, на сон прийдешній, заплакане пічікато якоїсь пташки, яка завершувала минувший день.

Коні хрумкотіли вегетаріанськими стравами, а ми з Сашком розгорнули скатертину-самобранку і взялися за більш істотну їжу.

Повечерявши, повели нескінчену бесіду про всяку всячину. В ці тихі години ми з Сашком наговорилися. Перебирали наше нікопольське життя. Посміялися над невдалими пригодами п'яної Рожковши, що подібно гоголівському Каленику, шукала власний будинок та з п'яних очей заснула в сусідському свинарнику; поміркували на тему про те, добре чи погано, коли у людини одне око зелене, а інше блакитне, як, наприклад, у одного нікопольського хлопця, посперечалися, хто найсильніша людина в Нікополі і хто найбагатша, і в кого коні краще — у візника Лимаря чи візника Зайця, і хто здолає, якщо підбурити чабанського собаку з бульдогом, і скільки часу щонайбільше можна пробути під водою, пірнувши в Дніпро з даху купальні, та чи є люди на Місяці, й за який час могла б дістатися Місяця людина, якщо б в неї були крила, і ще багато про що перемовили.

Серед бесіди, згадавши про вчорашні події, я розреготався.

— Що це тобі раптом стало смішно, Півень? — спитав Сашко.

Та не міг же я відкрити таємницю нашої п'ятірки і тому приховав справжню причину сміху, що напав на мене.

— Та ось, — ще сміючись, відповів я Сашкові, — згадав, як кінь Димури поніс і передок возика відокремився від заду. Кінь помчав цей передок під гору, задок же разом із Димурихою, яка сиділа в ньому, повихляв на двох колесах туди-сюди і повалився в канаву. Димуриха везла з Лапінки макітру сметани. Як тільки кінь рвонув, так Димуриха й сіла в сметану. Уявляєш картину?

Картина дійсно була комічною, але зараз переді мною вставала зовсім не ця картина. Напередодні серед білого дня з високого паркану козак Голота і я таки пригостили Сиволябіна парою винятково тухлих яєць. Я — не зовсім вдало, в підборіддя, а ось козак Голота влучив своєю смердючою гранатою прямисінько в яблучко вилиці.

Давно вже не здіймався в містечку такий шум.

В цій день батько, мабуть здогадуючись, щодо винуватців витівки, за вечерею скося поглядав на мене. Та я мовчав, старанно працюючи над запіканкою й не підіймаючи очей від тарілки.

Вдовиця-швачка Зінгер, запідозривши сина Мишка, задираку й босякуватого малого, в причетності до того, що сталося, напустилася на нього, потім кричала на весь двір:

— Ой, люди добрі! Мишко мене до могили вгонить, щоб я так жила! Він доб'ється, паршак, що євреям таки влаштують погром! Як вам це подобається? Йому, паскуднику, дуже треба було квасити харю Сиволябіну?

Сусіди, які зібралися, додали свої внески в обговорення питання. Пристрасті вирували. Про це доповіли Сиволябіну. Ввечері він надіслав за швачкою Зінгер городового, і через короткий час стривожена жінка, захекавшись, з'явилася перед світлих очей начальства.

— Підійди ближче! — зло процідив окольничий. — Ти чула про Сибір?

Про Сибір швачка Зінгер не тільки чула — думка її часто літала туди, адже неподалік від Якутська, по-сирітськи притискався до інших могил засипаний снігом могильний горбок її чоловіка, засланого до глушини сибірських просторів у 1900 році.

— Ти чула про Сибір? — вдруге прохрипів Сиволябін.

Сибіру швачка Зінгер не злякалася. Отираючи піт з чола, спитала:

— А за що Сибір, пане начальнику?

— За що, питаєш? За що, жидівська морда? — грізно поспитав Сиволябін. Він тяжко піднявся з-за залитого чорнилами, запаскудженого канцелярського столу, що ніколи не знав ганчірки і підійшов до швачки.

— Це твоє щеня влаштувало мені капосний бенефіс? — підніс Сиволябін кулак до її носа.

— Пане начальнику! — плаксивим голосом відповіла швачка Зінгер. — Спочатку я теж так думала, але виявляється, мій син не брав участі в яйці. Щоб я так жила! Вже тому він не міг приймати участі в цій справі, що о 3 годині дня, коли все з вами відбувалося, він разом з ще одним бовдуром, щоб їм обом за це постискало нутроці, залізли в льох до невістки Фені і з'їли стільки, що невідомо, куди в них влізло, щоб в них кишки посохли! Невістка Феня — це та, що торгує насінням, і всі ваші містечкові її знають, оскільки вживають її насіння — так вона там захопила цих шмендриків, і дай мені Бог стільки здоров'я, яким вона обох відшмагала черевиком по щоках і біла головою об стіну льоху. Горе моє, а не син! За льох Фені я йому ще докладу. Я жінка слабка, а син, слава Богу, вже жеребець. Тому я попрохаю сусіда, фарбаря Мушабера,

щоби всипав йому ременем. Це я зроблю, щоб я так жила! А стосовно яйця шукайте іншого паскудника, мій син ні при чому.

Інший паскудник ще не скоро засудив себе за скоєне. Минуло з п'яток років, перш ніж капосник визнав безсоромним приниження людської гідності такими справами. Тієї ж тихої передвечірньої години на р. Солоній цей капосник сміявся, і йому було добре. Тобто так добре, що краще й не може бути; якщо б його тоді спитали: «Що треба тобі для повного щастя, Бійцівський Півню?» — він не знав би, що відповісти.

Впродовж життя мені багато разів доводилося ночувати в степу, але ця ночівля на березі р. Солоній запам'яталася чомусь яскравіше за інші. Можливо, тому, що дитинство має свої закони психічного життя. Як би не був степовий вітерець напуваний солодкими пахощами — і тоді, коли він овіває обличчя хлопчика, і тоді, коли він торкається вус дорослого, — сприймається він неоднаково: доросла людина так чи інакше вже віддалилася від природи.

* * *

Розжарені смуги заходу сонця стали блякнути, коли з трави несподівано вискочив лягавий собака і швидким марафонським бігом чухнув неподалік від нас.

— Пегаско! — мовив я, впізнавши пойнтера фельдшера Штамбурга. Всіх собак наших вулиць я знав без винятків.

Почувши власне ім'я, Пегаска зупинилася і озирнулася на нас, та відразу ж кинулася далі.

— Зараз заявиться і Яків Григорович, — додав я.

І дійсно, менш ніж за хвилину, як ми отримали задоволення побачити господаря Пегаски. Він під'їхав на дрогах, які безшумно котились. Красень-кінь, подібних якому досі я не бачив, мальовничо встав як укопаний.

Та Яків Григорович був не один. Коли дроги зупинилися, з Яковом Григоровичем зійшов не першої вже молодості чоловік в зеленій мисливській куртці, переперезаної набоями, в таких же зелених брюках, заправлених в чоботи, в кепці з великим козирем, насунутим майже на ніс, що затінював каштанового кольору борідку і вуса.

— Полювали! — із заздрістю кинув я Сашкові, побачивши на дрогах пару двостволок, мисливську сумку й сітку, повнісінькі дичиною.

Не доходячи до нас кілька кроків, Яків Григорович витяг руки з кишень, витягнувся в струну, якимось переконливо набундючився, по-рачиному витріщив очі й гаркнув:

— Встати! Його імператорська високість великий князь Ніколай Михайлович!

Ми піднялись і я розгублено поглянув на Сашка.

Якова Григоровича Штамбурга чудово пам'ятаю, та спогади про нього дитячих років моїх якось зливаються з більш пізніми, тому що Яків Григорович прожив за кількістю років, я б сказав, два людських життя. Він помер 5 листопада 1961 року у віці повних 99 років, не дотягнувши до сотні яких-небудь півтора місяця. З його кончиною пішла в минуле ціла епоха, бо Яків Григорович був останнім медиком, що відправився в світ інший, з невеликої їх купки, яка працювала в Нікополі наприкінці XIX і на початку XX століття.

Натура дрібна, без широкого кругозору, та все ж таки цілісна й колоритна, якби опинився Яків Григорович у полі зору Гоголя сучасних наших днів, не минути б йому увічнення серед героїв нових «Мертвих душ». Та не трапився він у поле зору жодного нового Гоголя (та їх щось і не побачиш у нас). Ось тому Яків Григорович прожив безвісно та пішов з життя безслідно. Можна не сумніватися: пройде небагато років, і Яків Григорович назавжди розчиниться у небутті — там, де в такій самій безвісності перебувають безіменні мільярди людей, що пішли з життя. Пам'яті про них не існує. На жаль. Портрет Якова Григоровича так і проситься на полотно чи в книгу. Якщо людина — цар природи, то в якій мірі це вірно для Якова Григоровича?

Що ж собою являв Яків Григорович? Більш самовпевненої, яка ні в чому не сумнівається, обмеженої і порожньої так званої інтелігентної людини в обмеженому і порожньому нікопольському дрібному світі того часу я не знаю (рік 1903-й).

— Що робив ти, людино, на Землі? — вірогідно, спитав Якова Григоровича святий ключар на вході в царство небесне.

— Все перерахувати, апостоле, чи тільки головне?

— Все, все, — по-старечому пробурчав Св. Петро. — Все викладай, а вже ми тут особисто розберемося, що основне, а що другорядне. Отже, давай — що робив на Землі?

— Дихав, їв, пив, вивергав рештки, спав із дружиною, інших не лічив, їздив на полювання і грав у карти. До речі, ледве не забув: пройшов 18 250 разів з лікарні додому та назад.

— Горілку пив?

— Обов'язково.

— Які книги читав?

— Книги? Щось не пригадую. Ні, не грішний, не читав.

— Так. Ну що інше в житті зробив?

— Та чи багато встигнеш за 99 років, батьку?

— А ось ти як! — заgrimів Св. Петро, розсердившись. — Ось на яку нісенітницю убив цілих 99 років! Пушкін прожив 37, Лермонтов — 27, а що встигли! Гей, в тартарари його!

І полетів там, вірогідно, Яків Григорович в тартарари.

До самого кінця життя Якова Григоровича жодні бурі життєві, навіть революція, не змогли вирвати з нікопольського життя могутнє коріння Якова Григоровича, як вони вирвали із корінням багато інших міцних дубів та розшпурляли їх по всій країні, а деякі й зовсім прибрали з життя.

Як і личить дубам, Яків Григорович жив собі й жив. Навкруги рідшав старий ліс, і вже чимало тих, з ким Яків Григорович спілкувався, протирав брюки на стільці за ломберним столиком, спіяв вже невгамовний Дроворуб, а він все не траплявся на очі Дроворубу, жив собі і жив, поки не засохнув, вичерпавши життя за непорушним законом природи, який наголошує: все, що має початок, має й кінець — винятків із цього закону не існує.

Все сказане спонукає мене присвятити цьому моєму землякові кілька сторінок, щоб не пішов він під флер чорного туману і не покритися холодним попелом часу.

Яків Григорович, фельдшер земської лікарні, був із числа людей, чия зовнішність повністю відповідає їх внутрішній сутності, їх внутрішньому світу. Вигляд він мав мужикуватий, та і в обігу з людьми інший раз був грубуватий. При потребі очистити ніс ніколи не вдавався до носової хустки, а, нікого не соромлячись, для цієї мети задовольнявся міцними своїми перстами, що в містечку, хоча і далеко на той час не було рідкістю, проте поступово вже виводилося. Уже наступного дня після знайомства казав людям «ти», на третій день був вже запанібрата й міг виляяти; в розмові з приятелями і партнерами по картах, траплялося, вставляв нецензурне слівце.

Дітлахи боялися і притихали в його присутності, і було їм чого злякатись при погляді на фізіономію Якова Григоровича із грізно насупленим чолом, з довгими шовковистими снопами вусів у молоді роки, що перетворились надалі на жмуток чорної мочалки, яка звисаючи, майже затуляла рота, з маленькими, проте гострозорими й на полюванні й за картами оченятами, що стріляли з-під волохатих брів.

Розмовляв Яків Григорович коротко та безапеляційно. Його голос, якийсь уривистий, гучний, що немовби йшов з порожньої діжки, в той же час здавлений, уявлявся каскадом звуків боу-боу-боу!

Ходив Яків Григорович, нічого не пропускаючи своїми гострими очками-буравчиками й немовби принохуючись до чогось, як мисливський собака, який ще не

напав на слід дичини, але напевно знає, що дичина тут десь зачала. Злі язика називали його барбосом.

Однак, на загальну думку, Яків Григорович був найчудовішою, нешкідливою, незлобивою людиною, яка нікому в житті не зробила зла. Розмірковуючи над цією його оцінкою СЬОГОДНІ, в наші дні виховання в людях і вимоги від них якостей борцівських, елементів бурі й натиску, які СЬОГОДНІ й роблять людину найкращою, ми просто зобов'язані відзначити відсутність навіть натяку на ці якості у Якова Григоровича.

Ось увесь він: для потреб тіла Яків Григорович із досить великою прохолодою займався фельдшерською справою, а душі присвячував всі інші нехитрі свої помисли, заповнюючи дні полюванням, а вечори — картами. Картярем Яків Григорович був завзятим, провідним у містечку професором гри в преферанс і гвинт, пристрасно любив і азартні ігри. Мисливцем був найдосвідченішим, як ніхто знав мисливські угіддя, що рясніли дичиною, любляв їздити округою, де поміщики й хуторяни приймали його з розпростертими обіймами. Повертаючись з поїздок, Яків Григорович незмінно привозив силу-силенну дичини, а в гаманці, прикрашеному витіюватою монограмою, солідний картярський виграш. При цьому від Якова Григоровича, який відчував повноту життя й при вході до лікарні зазвичай впівголоса наспівував пісеньку з «Веселої вдови» завжди трохи пахло коньяком.

Так і бігли роки нашого старожила, нехитро скроєного, проте гаразд зшитого Якова Григоровича Штамбурга.

Як думав він сам і як вважали майже всі його співгромадяни, мав він і брав від життя все, щоб по праву вважатися найщасливішим із смертних: спокійну робітку, дружину-красуню, яка прикрашала власною присутністю його скромне житло, найчудовішу двостволку, незвичайних якостей мисливського собаку, безтурботний душевний спокій — отже, життя без тернів та шпичаків слалося перед ним блакитним шляхом, і ніщо не затьмарювало його існування, ніщо не хвилювало.

В дружину Якова Григоровича, втім, завжди по вуха хто-небудь був закоханий, але тільки здалека і безнадійно, а наближуватися до неї ніхто не смів — люті вуса, грізні брови й сердите боу-боу чоловіка, відлякували будь-якого залицьальника, приреченого тільки ловити облизня поряд із апетитною жіночкою, як казали про дружину Якова Григоровича, здригаючись ніздрями, місцеві мишачі жеребчики — жуїри та бонвівани.

Двостволка Якова Григоровича вважалась мисливцями найкращою в Нікополі і, як і його дружина, теж викликала заздрість. Із собакою ж вийшло маленьке непорозуміння. Подарував його Якову Григоровичу ще щеням поміщик Христофоров, схиблений на чистопорідних й густопсових собачих аристократах, який настільки обожнював своїх

улюбленців, що його батраки заздрили щасливій собачій долі. Та на жаль, песик Пегас, привезений Яковом Григоровичем додому, при найближчому розгляді виявився особою жіночої статі. Це, звичайно, був удар. Та Яків Григорович легко вийшов з положення: поняття не маючи про міфічного Пегаса, крилатого коня давньоелінського бога Зевса, Яків Григорович від простої душі перейменував Пегаса в Пегаску, цим самим ім'я собаки привівши у відповідність зі статтю.

За властивим благосердям і щасливою вдачею, які давали можливість без жовчі реагувати на дрібні непорозуміння і неприємності, Яків Григорович не розпалився гнівом на Христофорова, який втюхав йому сучку, довго і не засмучувався, а лише пробурчав на його адресу:

— Люди — не квіти: пахощів від них не очікуй.

З цих слів Якова Григоровича можна бачити, що при всьому його добросерді, при всій життєрадісності — ще більшого оптиміста де було можна знайти? — на жаль, і він, за зразком людей менш щасливих за вдачею, час від часу впадав у легку мізантропію і невіру в людину.

Однак не міг Яків Григорович довго дивитись на світ крізь темні окуляри. Так було і в даному випадку: п'ять хвилин потому його невдоволене боу-боу щодо Христофорова зазвучало знову, як завжди, без тіні роздратування.

Незвичайним щасливцем поціновувачі душевного спокою могли вважати Якова Григоровича ще й тому, що, як численні фельдшери всіх часів і народів, він не знав роздумів та болісних сумнівів при лікуванні хворих, не бачив складності в перебігу хвороб, не затьмарював роботу свого мозку, за його виразом, всілякою нісенітницею; діагноз захворювання ніколи для нього ускладнень не являв, ну а лікування й поготів. Абсолютно все й завжди було для нього просто і ясно — все рівно, що розбити яйце та кинути його на сковорідку для виготовлення яєчні. Огляд хворого робив він нашвидку, діагноз захворювання ставив миттєво, настанови хворому давав категорично, безапеляційно, уривистим боу-боу, з яких, втім, складалася його мова і в усіх інших випадках життя.

Та і про всі матерії міркував він з однаковим апломбом — навіть там, де про суть речей мав найсмутніші, деколи зовсім збочені поняття. Він відкривав перли нікому не відомих істин не тільки в царині медицини, до якої мав хоч якийсь стосунок, але й в сфері чужих як йому, так і більшості нікопольців, астрономії, етнографії, історії, математики, літератури, музики, хімії, фізики і прикладних технічних наук.

Слова, вимовлені з апломбом, завжди примушують простодушних і довірливих невігласів знімати шляпу перед новоявленою істиною та перед її першовідкривачем.

Тому оцінка особистості Якова Григоровича була в містечку достатньо високою. Коли він проходив вулицею, п'ять-шість осіб, бувало, завжди дивилися йому услід з шанобливим шепотом: — Он Яків Григорович пішов! — Популярна в містечку особистість, він буквально не встигав відповідати на вітання зустрічних. Це доставляло Якову Григоровичу чимале задоволення, бо, слід сказати, він не належав до числа тих, хто вважає, що слава — дим. Він в рівній мірі пишався Нікополем, нікопольцями, собою, власною дружиною, особистою двостволкою та своєю Пегаскою.

В могутню силу прописаних Яковом Григоровичем ліків хворі вірили свято, адже бачили непохитну упевненість в цій силі самого Якова Григоровича, — бо це в медицині навіть і сьогодні ледве не найголовніше. Воно й буде найголовнішим до тих пір, допоки залишиться непорушним гірке визнання давнього Гіппократа: медицина інколи виліковує, частіше полегшує і найчастіше втішає.

Як і деякі медики в наші сьогоднішні дні, Яків Григорович без тіні сумніву вважав одужання хворих природним наслідком власного лікування, смерть же хворих звалював на недосконалість людського організму. Мабуть, такий підхід деяких медиків, щодо даного питання найкраще оберігає їх від терзань душі та докорів совісті — спостереження давнє, відкриттям для того, хто це написав не є.

За такого підходу до речей душевний спокій Якова Григоровича, природно, ніколи не порушувався. Спав він міцно, і ночами жодні тіні, погрожуючи пальцем, до нього не з'являлися. Відсутністю нервових переживань, настільки звичайних для медиків, в яких душа болить за власних пацієнтів, і зобов'язаний був, вірогідно, Яків Григорович власним довголіттям.

— Він пройшов свій життєвий шлях як дай Бог кожному, — сказав у своїй прощальній промові на похоронах Якова Григоровича один з тих, що опускали його в могилу, підтвердивши цим самим істину: кому мало дано з того мало й питають.

Чи багато було дано нашому Якову Григоровичу? Коло його читання складалося із вивчення аркушів відривного календаря та перегляду на сон прийдешній через п'яте на десяте журналу «Нива».

Першу потребу найвищої практичної мудрості Яків Григорович виконував неухильно: крилатих мріянь не знав, нікуди далі за болото з куликами і десяти без козира його бажання не простягалися. Але, на жаль, він ні в чому не сумнівався і голову ні над якими проблемами не сушив, про покращення життя не подумував, а приймав його таким, яким воно було, не мудруючи лукаво, не засуджуючи його недоліків та не шукаючи від них ліків. Цар для нього був до кінця часу цар, селянин — селянин, фельдшер — фельдшер, робітник — робітник. Кожний займав раз і назавжди відведене

йому місце в ієрархії фахів і посад, і це було не добром або злом, а просто було — так само, як в природі існує все, що існує. Православний молився покірливому Ісусу, турок — кровожерливому Аллаху і його мечу Магомету, єврей — суворому Ієгови, робітник працював з ранку до ранку, а поміщику належало розпоряджатися своїм часом інакше; на качок восени патрони краще було набивати дробом № 6 і сім пік треба було оголошувати з певною обережністю. Ось так за Яковом Григоровичем був влаштований світ, і так йому і бути надалі на вічні часи. Думати інакше — фанаберія.

Так ось і жив Яків Григорович — ніби все життя безтурботно сидів і дрімав, як рибалка з вудкою на березі ріки. І було б без зморшки його міщанське життя легкої ваги та епікурейський погляд на буття, якщо б не маленька слабкість, невеличкий недолік, що вівся таки за Яковом Григоровичем. Як і чимало мисливців, не у гнів їм буде сказано, наш Яків Григорович любляв хвастощі і прибрехеньки, роблячи це не завжди тонко, інколи ж просто городив найнедолугіші нісенітниці. Однак і ті городив із незаперечним апломбом та грізно хмурячи брови, якщо помічав посмішку, що зміїлась з-під вусів кого-небудь із співбесідників.

— Бреши, та знай-но міру, Яшо! — не витримавши, мовить йому, бувало, хто-небудь з добрих приятелів. В такому випадку добродій не робив багато галасу даремно, а робив найрозумніше, що далеко не всі вміють робити — на мить соромливо замовкав. Та якщо не зустрічав відкритої недовіри і якщо його терпляче, а тим більше з цікавістю слухали, міг він дійти у власній маячні до геркулесових стовпів і осоромити барона Мюнхаузена. Так одного разу він, в суперечці з поміщиком Бельченком щодо гідності й меж собачого нюху, розхвалився незвичайно чутким нюхом у своєї Пегаски. Неймовірно, заявив він співбесіднику, але факт. Поклав він нібито вбиту качку на верхівку труби борошномельного млина мадам Шор, куди насилу піднявся на парі. І що ж? Коли він потім пройшов з Пегаскою вулицею, перед млином його розумниця помисливські виструнчилася.

Була в Нікополі того часу передова молодь, чиє гасло наголошувало: вперед, і тільки вперед! Не слід намагатися ремонтувати старий світ — слід його замінити на новий!

Носії цього закликів зі своїм ватажком Лазарем Литинським, задирикуваті, повні бойового духу молоді люди, люди майбутнього, які крокували вперед, спрямовані далеко за межу століття, а про межу маленького нікопольського світу годі й казати, на жорнах своєї палкої молодості безжально перемелювали Якова Григоровича, до чого й вантажник Оверко немало руку доклав. Є, казали вони, давнє східне прислів'я: колодязні жаби не знають про океан. А що таке Яків Григорович, як не велика колодязна жаба, чії життя і думки не вихлюпуються за межі нікопольського

колодязного зрубу? І що знає ця жаба про океан життя з його кипінням пристрастей і протиборством добра і зла? Сидить собі в нікопольському колодязі та покумкує. На це і укумкує життя.

Ображатися на таку невтїшну про себе думку Яків Григорович не міг: він був далеко не єдиною людиною, по якій ходила залїзна щїтка слова нікопольської радикальної молодї. Що ця щїтка була колючою, різкою, вогняною і не зупинялася перед тим, щоб завдати болю, теж було усталеним правилом, — ця радикальна молодь зїйшла на дріжджах Герцена, Чернишевського й Маркса, на добродушність та м'якість людей які не націлювали.

Не одне покоління повинно прийти й піти, казали наші нікопольські радикали, перш ніж виробиться людина з великим розмахом думки. Багато ще на світі кволїх на думки людей, які все життя гниють живцем у своїх домашніх норах. Багато Яковів Григоровичів, що тліють під байдужим небом. Нічого, революція прийде і виполе ці бур'яни! Пустить їх під укіс, на звалище Історії, як непотрібне дрантя.

* * *

Так ось, цей самий Яків Григорович гаркнув:

— Встати! Його імператорська високість великий князь Ніколай Михайлович!

Ми з Сашком піднялись.

Про великого князя Ніколая Михайловича, на чийї землі ми з Сашком того вечора, власне, знаходилися, вдома в нас казали як про білу гаву в чорній зграї Романових. Він був вченим-істориком, єдиною, як у нас в сім'ї вважали, людиною з розумом серед пустих носіїв титулів, орденів, густих еполетів і широких стрічок.

Мені він того вечора здався задумливим, навіть похмурим. Якраз за два дні до того я почув від батька, що серед істориків і літературознавців знову піднялись старі сумніви у достовірності «Слова о Полку Ігоревім», нез'ясовну красу якого я вже смутно відчув у свої 9 років. За появи Ніколая Михайловича мені кортіло запитати, що він думає з цього приводу. Але похмуре обличчя князя, різко викреслене на тлі білястого неба, яке все темнішало, і моя власна боязкість зупинили мене. Я стояв й переминався з ноги на ногу перед дядею царя босяк-босяком: босий, в руці засалений, пом'ятий, із зламаним навпіл козирем старий солдатський картуз Оверка — себто, я був в однострої, який чомусь іменувався нашою братією французьким. Добрий він був тим, що в ньому я відчував себе відмінно: можна було, не піклуючись про його збереження, лазити по деревах, валятися де завгодно і на лоні природи поводитися абсолютно вільно, не утруднюючи себе умовами цивілізації.

— Потримайте коня, поки ми з його високістю пройдемо до Солоної, — прогавкав Яків Григорович.

Сашко негайно підійшов і взявся за оброть, а князь з Яковом Григоровичем повільно попрямували по стежині до берега, який знаходився в двох кроках. Нам виразно була чутна розмова, що зав'язалася поміж ними.

— Не перехваліть мене, ваша високосте, — почулося боу-боу Якова Григоровича. — Я дійсно стріляю непогано, та що я? Знав я одного хлопчину, тільки повернувся з військової служби. Ось це був стрілець! Подивитись — вибачте, ваша високосте, за грубе слово — шмаркач, а дай револьвера в руки — артист, бог! Одного разу ми з ним побилися об заставу. Я укріпив на стіні двійку пик ребром і з десяти кроків кулею розрізав навпіл. А він, негідник, приладнав на дошці столовий ніж лезом вперед і з п'ятнадцяти кроків розрізав кулю о лезо. Що ж ви думаєте, ваша високосте? Виколупали ми з дошки обидві половинки кулі і зважили. Обидві половинки виявились однаковими, ані на дрібку одна не переважала іншу!

— М-да, — відповів князь, — виключно досвідчений стрілець. А ви звернули увагу, — чувся голос князя, — на незвичну кількість тут кішок? Я нарахував дванадцять і рахувати кинув. Прямо котяче весілля. Але, наскільки я знаю, в певний період кішки не бігають подібно до собак.

— Точно так, ваша високосте, кішок, можна сказати, тут в достатку. Адже і перепелів тут — безліч! Йдеш травою і прямо-таки ногою з дороги їх відкидай, так і лізуть, так і лізуть! Мошва! Що ж дивуватися, що і котів тут багато? Для полювання їм тут саме місце. За перепелами, каналії і збігаються сюди з усіх сіл, ваша високосте.

— Боу-боу-боу! — з берега ріки подала голос Пегаска.

— Чого це вона? — спитав князь.

— А це, ваша високосте, вона жаб поблизу води ганяє. Для неї перше задоволення. Вірогідно, в ній є крапля крові французьких собак. Що французи, що їх собаки великі поціновувачі квакух, ваша високосте. Просто-таки розум втрачають від них. Якось на пароплаві я зустрів двох французів. В розмові поміж собою вони увесь час наче кумкали — кум-кум.

— Боу-боу-боу! — чувся голос Якова Григоровича. — Я міг би подумати, що хто-небудь навмисно заманює сюди котів, але хто ж наважиться таке чинити поблизу від маєтності вашої високості? А між тим, все може бути. Існують люди злі. Ви не можете собі уявити, ваша високосте, чого сягає злість у деяких людей! Знав я двох братів Петренків, поміщиків. Їх матінка була фрейліною в покоях імператриці Марії Федорівни при дворі блаженної пам'яті государя Олександра III. Так у одного з братів Петренків

маєток був під Єлисаветградом, а у іншого десь у Полтавській губернії. Та, чи повірите, коли брати розсварилися, полтавський Петренко, хитрий хохол, звали його... звали його... до біса, забув як звали! — клацнув Яків Григорович пальцями, — щоб насолити елисаветградському, до чого додумався! Вирішив наловити 5 000 ховрахів, вивезти на землю брата і вночі випустити йому їх у хліби. Розрахунок був простий. За даними науки, кожний ховрах жере щорічно 1 000 пудів зерна. 5 000 ховрахів начисто покінчили б з хлібами елисаветградського Петренка, тим більше що полтавські ховрахи, кажуть, надвеликі. Їм дивувався ще шведський король Карл XII напередодні битви при Полтаві. На щастя, ваша високосте, священник на сповіді відмовив полтавського Петренка від цього злочинного заміру.

На мить слова Якова Григоровича злилися в єдине глухе боу-боу, та потім знову стали чути виразно. Князь мовчав, і найлагідніший Яків Григорович, маючи увесь простір для розбурханої фантазії та прагнучи вихвалитися ученістю, дійшов у власній імпровізації до тих самих геркулесових стовпів, про які було згадано вище.

— В попередні, можна сказати, вікопомні часи ховрахи, ваша високосте, водилися ще й не такі. Наукою доведено, що у війську давньоперського царя Дарія, який колись вдерся до скіфських степів, були ховрахи незвичайної величини, розміром, мабуть, з кішку, спеціально навчені мисливським ловам. Добре натягані, вони виловлювали дичину і приносили її персам. Все було б добре, ваша високосте, та скіфи перевабили цих ховрахів, і Дарій змушений був повертати назад.

Знав я також одного фельдшера, ваша високосте, паруб'ягу зросту велете-е-енського, та за боязку вдачу якого прозвали Ховрахом...

Мова Якова Григоровича знову злилася в суцільне боу-боу, за яким послідувало:

— Отже за наявності злого наміру все можливо і з котами. Вони, поміж тим, вам я доповідаю, ракалії найхитріші. Я сам бачив, як великий рудий кіт, полюючи за бекасами неподалік від маєтку Христофорова, крався уздовж болота. В бінокль я все чудово бачив. Щоб підкрастися непоміченим, негідник вивалявся в болотному бруді і став абсолютно сірим. Цього замало. Вивалявся, та ще потім набере, каналія, бруду лапкою та домашує собі боки й живіт. Набере й мастить, ваша високосте, набере й мастить, набере й мастить, набере й мастить...

Надалі мова Якова Григоровича стала остаточно нерозбірливою. Вірогідно, він і князь рушили далі берегом Солоної. Слова зливались в глухе, басисте боу-боу, немовби за далекими кущами подавала голос інша Пегаска.

— Чув, яку ахінею ніс брехун? От забрехався! — засміявся Сашко.

— Тс-с! — схопив я Сашка за рукав. — Не смійся! Оверко каже: хто сильно сміється, той скоро заплаче. Краще запрягай і давай тікати; нехай коні хутчіш ворущать копитами! Це я накоїв, Сашко: згадавши про Димуриху, яка сіла в макітру із сметаною, я реготав і нареготав нам на голову великого князя. Не треба було сміятися! Тепер знаєш, що може бути? Одним мізинцем князь може зробити більше, аніж сто Сиволябіних! А якщо дізнається, що це ми завезли котів? Давай мотати!

Замість того, щоб зробити це, Сашко почав збирати сушняк, розвів вогнище й сунув туди кілька картоплин. Потім вимовив дещо не дуже утішне на адресу його високості. Спересердя, він взагалі полюбляв прикрашати мову слівцями й епітетами, не призначеними для вух дев'ятирічних хлопчаків. А тут він якраз розійшовся, з цими вухами не рахуючись, бо лихим оком дивився на Романових.

Услід за цим він з рішучим виглядом всівся біля багаття у нашої підводи, зле сміючись над маячнею, розведеною Яковом Григоровичем.

Цікавою людиною був Сашко. Він дуже скептично дивився на всі заповіді моралі і на численні скарби людських розуму та серця — істину, правду, чесноту, обов'язок, чисту совість, дружбу він цінував доволі низько, цинічно сміявся над їх лицемірним ствердженням в нашому світі, який загрузнув у пороках, у світі хижому, де людина людині вовк. Та цей же Сашко за ширмою свого нігілізму як ніхто в містечку роздумував над порівняльною цінністю речей і серед життєвого сміття вперто, буцімто, шукав, намацував ту саму істину, над якою знущався. Його відкидання здобутих століттями і прийнятих людських положень та установок, як потім я зрозумів, були тільки плащем, під яким Сашко ховав пошук відповіді на одвічне питання: що є істина?

Цей всього лише приказник оптової торгівлі насінням і сіллю постійно думав над питаннями, які вказували, що його допитливий розум далеко випередив середовище, в якому Сашко, бідняк і син бідняка, волею долі приречений був обертатися. Дивлячись на сіреньку, нескладну людину в досить неохайному, пошарпаному, бувалому піджаку, високу, мовчазну, з гострим носом, постійно пониклими додолу очима, який працював серед інших приказників, важко було запідозрити в ньому наявність будь-яких думок, що виходили поза межі насіння й солі.

Та якщо хтось зазирнув би в зелений зошит Сашка, той побачив би, що його володар, ясна річ, тільки ззовні покритий сірим нальотом грубості й цинізму, а під цим нальотом залягає чисте самородне золото, і в умовах іншого, більш досконалого суспільного ладу Сашко міг би вирости у велику людину, можливо, у видатну, в зірку першої величини. Так буває з червінцем, що ззовні потьмянів, та потри його, і він заблещить благородним металом.

До цього власноруч зшитого зошита Сашко, як він казав, записував різне. Коли на нього находило — що бувало дуже нечасто, — Сашко читав приказникам та їх приятелям, що збиралися навколо, сторінку-другу з цього зошиту. Тут відразу визначалися люди, яких ані перли, ані пшеничні зерна життя не цікавили. Це були ті, хто любив не пісні про сонце, море та політ чайок, а колисався піснею, де Ванька Дуньку в ліс веде. Ці люди нудьгували під час читання Сашею написаного в зошиті, підіймалися і мовчки йшли з кімнати. Але були й ті, які цікавились записами Сашка та навіть інколи вступали з ним в суперечку.

Ось і того вечора, після того, як поблизу багаття ми з Сашком поляпали в карти в підкидного дурня, до Сашка прийшов настрій звернутися до свого зошиту. Під тріпотливим світлом багаття, що вигравало міддю на його гострому носі, Сашко дещо прочитав своєму єдиному слухачу і навіть дав прочитане переписати крайцем олівця на аркуш товстого обгорткового паперу з-під загорнутої туди ковбаси.

Цей аркуш з майже знебарвленим часом записом, як реліквія, зберігається в мене серед речей, які звалились колись моїм домашнім керівництвом як непотріб: зошитом із записами думок Баруха Спінози, Гельвеція, Жана-Жака Руссо, Махатми Ганді, Рабіндраната Тагора, В. Гюго, Короленка, Толстого, а також зі стосами пожовклих листів людей, які давно вмерли, моїх повних двійок дитячих зошитів, де червоний олівець вчителя люто перекреслив цілі сторінки.

Ось те, що сьогодні я насилу розбираю на обгортковому папері:

— П и т а н н я: *Що таке робота?*

— В і д п о в і д ь: *Робота і раб — слова з єдиного кореня. Якому пошляку це сподобалось?*

Прийде час, коли праця стане потребою внутрішнього світу людини. Філософ Літтре працював по 18 годин на добу. Дюканж все життя по 14 годин на день не залишав пера. Багато хто з вчених спав за добу не більш як 4 години. Гумбольдт (дожив до 90 років), Кювье, Келлер, той же Літтре. Це була праця не на господаря, праця не підневільна, а праця улюблена, і такою праця має стати для всіх людей. Ми — марнотратники часу, відриваючи його від часу праці. Пересічна людина, яка обертається на порох та зникає без сліду, не залишивши нащадкам жодних слідів свого існування, за 70 років життя проводить уві сні 23 роки, 13 у розмовах із собі подібними, 6 років за жертям та ½ року сидить в убиральні. Чи не є неподобством, що донині не вдаються до коректур цього борделю природи?

— П и т а н н я: *У що вірити?*

— В і д п о в і д ь: *В XIII столітті імператор Фрідріх Гогенштауфен написав твір: «Три самозванця: Мойсей, Христос і Мохаммед». З того часу маси не набрали розуму. Визнаю лише дві віри: в науку і в людину.*

— П и т а н н я: *Як боротися зі злом?*

— В і д п о в і д ь: *Боротися з окремим стервом й окремою мерзотою — це діяти на кшталт асенізатора Фільки: діжку г... вивозить, а яма залишається, та її знову наповнюють. Так і з усіма суспільними справами. Зло слід прибити, а не відкушувати від нього шматочками.*

— П и т а н н я: *Хто більше за інших збіднював життя?*

— В і д п о в і д ь: *Діоген. Зате він був застрахований від того, що отримає жирову виразку серця. Є фактом: чим більше у людини спокус і можливості задовольняти бажання і потреби, які постійно зростають, тим більшим стервом вона робиться. Ті, що обросли жиром життя завжди стерви. В здоровому тілі у них завжди смердючий дух.*

— П и т а н н я: *В чому щастя?*

— В і д п о в і д ь: *У вільній творчій праці, в тому, щоб робити добро людям.*

Як би я хотів мати за можливість таке життя! Але дзуськи! Доля заготувала мені тільки гонитву за синім птахом щастя.

— П и т а н н я: *Що є найважчим у світі?*

— В і д п о в і д ь: *Бачити світ і не дотягнутися до нього. Відчувати жагу пізнань та не утамовувати її.*

— П и т а н н я: *Яка гиря найбільш важка?*

— В і д п о в і д ь: *Кат до кінця моїх днів — мішок із сіллю.*

— П и т а н н я: *Стисло про нікопольське життя.*

— В і д п о в і д ь: *Нікопольці мають те свинство, якого вони гідні.*

— П и т а н н я: *Найбільш вражаюче із пророцтв?*

— В і д п о в і д ь: *Пророцтво А. К. Толстого в «Змії Тугарині», щодо апофеозу татарських первнів у російському житті.*

«И в тереме будет сидеть он своём,
Подобно кумиру из храма,
И будет он спины вам бить батогом,
А вы ему стукать да стукать челом —
Ой, срама, ой, горького срама!»

Царю-батечку слава! А він нас в баранячий ріг. Царю-батечку слава, й лижемо йому д....

— П и т а н н я: *Яке моє найсильніше бажання, що не залишає місця жодним іншим бажанням?*

— В і д п о в і д ь: *З обуренням і огидою відмежуватися від купища різних стервів усіх статей, вкритих жирком життя, а бути ближче до простого народу, з якого я вийшов, якому так погано служу, та безсилий служити краще. Зараз це найпотрібно, та як зумієш, притиснутий мішком із сіллю?*

Я читав, а Сашко, обійнявши коліна, сидів поблизу багаття і задумливо дивився на вогонь. Не дивлячись на малі свої 9 років, я відчув у записах крик Сашкової душі. Щоб відволікти Сашка від похмурих думок, які оволоділи ним, я спробував увести його до далеких світів, піднявши питання про людей на Місяці, на Марсі та, можливо, там, звідки світло мчить до нас із недосяжною швидкістю і досягає нас за той же час, що потрібен равику, задля обповзання земної кулі 100 мільярдів разів.

Але Сашко вже міцно стулив уста.

* * *

Сашко був одним з найбільш начитаних людей у містечку. Тоді в Нікополі ще не існували бібліотеки (Громадська бібліотека і бібліотека Товариства приказників відкриті були кілька років потому). Сашко ходив по будинках і випитував у людей книги для читання. Пісок так не всотує воду, як Саша ковтав книги, і прочитане міцно сиділо в його мозку.

Згодом, розмірковуючи над цією людиною і його долею, я знаходив у ньому риси Базарова, а грубим, позаманірним, цинічним, насмішкватим розвінчанням кумирів і настанов суспільства він нагадував мені Вовка Ларсена з «Морського Вовка» Д. Лондона.

Що за підлий час був і що за підлий устрій життя, який прирікав таких людей, як Сашко, наповнювати власне життя зважуванням кулів з сіллю без будь-якої надії на життя інше! Трагедія? Так, трагедія мільйонів, яка стала буденною річчю.

Чи думав я про це у багаття тоді, в свої 9 років, не пам'ятаю. Вірогідно, ця думка вже зароджувалася в мені, та, звичайно, ще не штовхала до дії, до того, щоб приєднатися до прагнучих змінити уклад життя на Землі. У багаття сидів маленький Бійцівський Півень з дерев'яним пістолетом Пугачова за поясом.

І якраз коли я задав Сашкові питання:

— А як ти думаєш Сашко, на зірці Сиріус є люди?

І Сашко вже хотів відповісти, почувся легкий тупіт, і до багаття своїм гімнастичним кроком підбігла Пегаска.

— Здорова була, Пегаско! А де твій господар? — спитав я на правах старого знайомого. Собака дружньо помахував відрубком хвосту. І тут же почулося боу-боу Якова Григоровича, яке наближалось, покривало княжий тенорок, що марно намагався пробитись крізь безперервний каскад цього боу-боу.

— Побачиш, Сашко, — встиг я сказати — добра нам не буде від цієї зустрічі. І навіть тільки я сміявся! Дарма ми не мотанули. Тепер начувайся!

Ось обидва з'явилися та підійшли до багаття. Ми з Сашком хотіли підняти, але князь знаком руки зупинив нас.

— Посидьмо у вогника, ваша високосте? — спитав Яків Григорович. — Цікаво, вельми цікаво те, що ви забажали розповісти! Як це адмірал чудово висловився: Історія вже розсудила два покоління — батьків та дітей, — і вирок виголошений. Г-м! Чудово сказано, дивовижно сказано! Ймовірно, адмірал — міцний горішок! Як сокирою відрубав. В мене є приятель — теж не каже, а прямо-таки сокирою рубає. Ще й не старий, а мудрості — безодня. Наймудріша людина сидить у нас також поблизу аптечного вікна, та чи повірите, від молоді йому немає жодної пошани. Висміюють. Для них нічого святого не існує. Якщо старість не поважати, так на чому ж світ триматись буде? Наукою доведено: без старих світ піде косо-криво. Чим більше людина живе, тим більше, як на мене, треба її шанувати.

— Не сказав би, не сказав би, — відповів князь, розсіяно дивлячись по сторонах. — Не за довголіттям, не за тим, скільки прожив, а за тим, як прожив, слід вимірювати й розцінювати людське життя. Ульріх фон Гуттен, один з найбільших гуманістів, прожив всього 35 років, а його пам'ятають вже 500 років. М-да, так ви пропонуєте посидіти з молодими людьми? Чому ж, посидимо, якщо, звісно, молоді люди приймуть нас до своєї компанії. Я зовсім навіть не проти того, щоб посидіти. Про що ж ви тут розмовляли, шановні?

— Про котів, — відрубав Сашко, відсуваючись і даючи князю місце у багаття. Я ясно відчув неприязнь в тоні Сашкового голосу і злякався, чи не розсердиться князь? Але князь тільки здивовано підняв брову.

— А-а, он воно що, про коті-ів, — вимовив він, поглянувши на Сашка, і я побачив в його погляді добродушний подив зухвалості тону Сашкової відповіді.

— І ще я хотів би знати, чи є на Сиріусі люди, — розхоробрився я вставити слово.

— Картопельку пектимете? — спитав князь. — Ось би мені зараз печеної картопельки! Мрія після всіх набридлих різносолів... Ага так ти про людей на Сиріусі... А звідки ти знаєш про Сиріус?

— Лікаря Коппа синок, — сказав Яків Григорович.

— Ось воно що! Що ж ти в такому вбранні?

Я знітився.

— Чого соромишся, хлопчина? — спитав князь, поплескавши мене по плечу. — Неважливо, який картуз, — важливо, яку голову він вкриває. Сиріус... Я бачу, ти — мрійник.

— Так і є, мрійник. А зиску з того? Про що мрію, того сягнути не можу.

— А чи була коли-небудь людина, яка отримала все, про що мріяла?

— Звичайно, була. Про це можете прочитати в казці Гауфа «Каліф-лелека». Прочитайте, не пошкодуєте. Жив в одній арабській країні каліф. Він купив на базарі чудодійний порошок. Випий його, виголоси закляття, і готово — перетворишся на якого-завгодно птаха за своїм бажанням і почнеш розуміти мову всіх птахів. Каліф і його візир так і зробили.

— Дозволь, але ж це казка ...

— А ви не перебивайте. Я б теж від такого порошку не відмовився, та більш за все на світі хочу зустріти чаклунку. Дуже хочу, та чогось чаклунка не трапляється — напевно перевелися. Якби трапилась, я б її попрохав зачарувати мою сестричку Полечку. Нехай би Полечка могла б за моїм бажанням зменшуватися і ставати завменшки з мізинчик. Полечка славна на увесь Нікополь — грамотійка! Все знає і будь-яке диктування пише без помилок. Як іти на урок, я б її клав до верхньої кишені. Вчитель диктує, а я, голову нахиливши, слухаю, що Полечка тоненьким-надтоненьким голоском мені підказує, де «ять» писати, де два «н» тощо.

— Агов, брате, — посміхнувся князь — з такими мріями до Сиріуса не дістанешся!

— І зовсім не так! — відпарирував я. — Доберуся, дайте час. Я ще вигадую апарат, який сам до Сиріуса доведе. Мені Оверко в цьому допоможе — він тямущий. Хоч ніде не вчився, а сто професорів за пояс заткне.

— А я люблю Історію, — раптом чомусь укрутив я, підбадьорившись. Не до ладу, як дурник, виліз і зараз же отримав підтвердження власної дурості, адже князь мені в тон насмішкувато відповів:

— А я був у Курську.

Тут я вже остаточно поліз з чортами навкулачки. Треба було показати цьому князьку, що він мене абсолютно не лякає, і півнячим голосом, що зривається, я прокричав:

— Не думайте, що в мене під картузом в колішку солома! — і додав із впертим викликом, — люблю Історію.

— Не думав тебе образити, — посміхнувся князь. — Гарячий! Гарячий! Молодець! Можливо, скажеш, що знаєш з Історії? Знаєш що-небудь?

Тут я відразу охолов. Князь здався мені зовсім не лячним, городского Марчука куди більше слід лякатись. Простацька людина, подумав я, і відповів жваво:

— Чи знаю я що-небудь? Аякже! Ось тільки хронологія мені не дуже дається — на зубріння я слабкий. І ще: що вчитель розповідає, в голові не сідає, а що сам прочитаю — амінь, навіки! Я, брате, ваша високосте, — розхвалився я, — знаю всю історію напам'ять від Михайла Федоровича до Петра I, а далі гірше, але теж знаю. За підручником Рождественського.

— Що ж, наприклад, ти знаєш про Петра?

— Гм... В травні місяці, в день преподобного Ісаакія Далматського в Кремлі лунали дзвони. Це було знаком того, що у царя Олексія Михайловича й дружини його Наталії Кирилівни, уродженої Нарішкіної, народився син. Царича нарекли Петром.

— Здорово! Це за Рождественським? — перервав мене князь.

— Так, за Рождественським. Можете перевірити.

— Але що ж ти знаєш про Петра? Тільки те, що він народився?

— Навіщо так? Його недарма нарекли Великим. Це був справжній цар, не те, що пішли потім... Опісля Петра пішла всіляка шушваль, дрібнота... так, царики...

— Це ти про царів ось так? Мало ж тебе сікли, приятелю!

Я був хлопчиною зухвалим, не поважав старших, стрибав усім до очей, вважав, що чим більше грубити й хамувати, тим більше підкреслюється твоя самостійність. Чимало мені за це влітало від батьків, чимало я отримував і ляпасів від тих, кого ображав, допоки, нарешті, розуму набрався та припинив як півень дзьобати та шпорити.

Князь мені вже не здавався страшним, і я розлютився:

— Кого? Мене сікти? — голосом, що зривається, закричав я. — Мене сікти ніхто не сміє, бо ж я — Пугачов!

— Як це Пугачов?

— Дуже просто. Ось у мене пістолет за поясом. Лазар Литинський сказав: Пугачов в людях ніколи не закінчується. Він живе в людях і повинен жити. І в тобі, Павко, в тобі,

Бійцівський Півень, сидить Пугачов. Лазар так сказав, а раз він так сказав, то є так. А ви... сікти! Отакої!

— Ну-ну, — мовив князь примирливо, — не кожен пес бобик. Давай миритися, Пугачов. Давай лапу! Але ось про Історію. І я в ній трішки метикую. Зовсім небагато. А ти маєш уяву про те, що таке Історія? Що про це каже твій Рождественський?

— А це я знаю за Сашком.

— За яким Сашком?

— А ось за цим, — вказав я на свого мовчазного супутника.

— Що ж ти знаєш про Історію за Сашком?

— А ось що — поліз я під сорочку.

Тут я моторно дістав інший аркуш обгорткового паперу досить давнього походження, сів боком до вогнища, розпрямив аркуш на коліні та прочитав майже без передиху:

«Є особлива солодкість в тому, що думка, біжучи по століттях, зупиняється й милується епохами, народами, обличчями, які колись існували, та притискає до серця найулюбленіше — те, що колись світило в пільмі, зігрівало та підтримувало бадьорість духу людини, яка страждає, і донесло до нас биття гарячого й люблячого серця. Зціпивши зуби й мобілізувавши всю силу волі, треба пропустити повз очі і вуха всю масу людських страждань, пригноблення та поневолення людського духу, океану пролитой крові, бо ж цим повна Історія людства, як море водою. Історія — пані безстороння і непідкупна, чи, принаймні, повинна бути такою. Ось тому вона й оголює з-під шарів часу все, що прагнув приглушити та задушити людський геній».

— Bravo! — вигукнув князь. — Та в нас на Русі маємо не тільки Гамлетів Щигрівського повіту! Філософи, на Бога, філософи є на Нікопольщині!

Князь подивився на Сашка, і, мабуть, зацікавившись ним, хотів його про щось спитати, але я цьому завадив.

— А я знаю, хто такі Гамлети, — не зміг не похизуватись я. — Це які в театрі шпагою колють та череп бідного Йорика в руках крутять. І філософів знаю. Є в нас філософ, аптекар Вольтер...

— Чув, — сміючись мовив князь.

— З його сином, Венею звуть, я товаришую. Хлопець світовий. Так він мені батьківські слова переказує, і чимало я запам'ятав, а деякі записав.

«Невиправний романтик Гюго після всіх громів революції вустами одного із своїх героїв сказав: — Що ж, млин зламано, а вітер залишився!»

— Правда, чудово? І от ще сказав наш Вольтер:

«Як відлюдник, який пішов від спокус світу, з головою поринає в світ духовних книг, і море це вкриває його і вже не відпускає до кипучого світу, так я пішов від побутової колотнечі й деренчання життя в свій власний світ».

Але знаєте, ще більшим розумником є один мій приятель-вантажник. Його звуть Оверко, його всі знають в Нікополі. От вже розумник, так розумник! Ось кого б губернатором призначити! А то призначають всіляких... В Катеринославі сидить бовдур, а в Херсоні, кажуть, зовсім йолоп. Якщо хочете, я вас можу познайомити з Оверком, і ви на власні очі побачите, що він за людина. Він теж любить Історію, отже ви обидва чудово порозумієтеся. Він не тільки любить, він добре знає Історію і каже, що знає, хто кого і коли згинав в баранячий рік і коли та які народи найбільше отримували на кабачки від власних правителів. А ось я вам почитаю, що ще Сашко дав переписати із свого зошита минулого тижня...

Але тут Сашко сіпнувся, сердито вихопив у мене з рук аркушик, склав вчетверо і сховав до кишені.

Тільки це мене не зупинило. Я вже розійшовся щосили. Не бентежачись, не звертаючи уваги на Сашкові миги, які люто подавались очима та кахиканням, я понісся далі.

— Ну, так я вам ще про вантажника Оверка розповім. Він мені багато чого повідомив про різні прикмети — що до чого, чимало також розповів різних історій і правдивих прислів'їв. Між ними є і непристойні, але більшість — хоч в книгах друкуй! Наприклад:

«В одній руці не понесе дві дині й найжадібніший, і найсильніший, і найдогадливіший, і найбагатший».

— Ось навіть і ви — ви хоча б і великий князь, в одній руці дві дині не понесете! Або ось таке:

«Урядник та піп завдають більше шкоди, ніж дві інші людини за будь-яким іншим фахом, бо один негідник, а інший ошуканець: один гне, а інший велить терпіти».

— Та ти грамофон! — так вискнув князь, що я, відсахнувшись, злякався. — Як є грамофон... Гм... А знаєш, що це за штука?

— Це... це... коли платівку ставлять, а він грає, — відповів я сторопівши.

— Ось, ось! — князь заповзвся зло мене вичитувати. — Ось, ось! Говіркий, а чи розумієш все, що мелеш? Не думаю. Як грамофон, що механічно награє Оверкові платівки. Погань-платівки в тебе повкладали, молодий чоловіче! Є такі голови... В них, правда не солома, та зате каша. Вінегрет — все змішано. Рано тобі, дурнева довбешка, засмічувати мізок сміттям думок. Пам'ять гостра, але на що? На шкідливе. А спритний, спритний, шибеник! Як вірш визубрив. Та платівка зовсім зіпсована, шкідлива. Так,

шкідлива. Ось що, люб'язний, — обернувся князь до Якова Григоровича, притуливши його поглядом, який відразу став гордовитим, та вимовив наказово — звольте передати його батькові: нехай за напрямком думок хлопчини прослідкує. Хто там його напучує недозвільно шкідливих нісенітниць? З ким приятелює? Що це за Оверко? Чи не виросте хлоп'я будяком, або чим-небудь іншим, ще гірше!

Тут я опускаю завісу і над своєю необачністю, і над всім подальшим: невмілим мовчанням, що настало, поспішним від'їздом в невідомому напрямку його високості, який розсердився, разом із зніжковілим Яковом Григоровичем та моєю сваркою із Сашком, що сталася опісля.

Багаття згасло, зате місяць у пишному облямуванні почав світити щосили. Ми з Сашком полягали на брезенті та, невдоволені один одним, обидва обернулися спинами.

— Ну і бовдур! — було останнє, що пробурчав Сашко, і що я почув, засинаючи, та все ж встиг подумати: кому це Сашко адресує — Якову Григоровичу, князю чи мені? Вірогідно, всім трьом, та боюся, що найбільше мені. По злочину й кара. Чи треба було мені розстібати рота поперед дядьком самого царя!

* * *

Вранці ми рушили зворотнім шляхом. Їхали повільно, насолоджуючись тишею та свіжістю росяного ранку з його зорею, чудовою, немов посмішка немовляти і степовими просторами, що прокидалися. На мене степ завжди діяв примирливо, та на Сашка він так не подіяв.

Коли Сашко був роздратований, він висловлювався дуже енергійно, із задумливого і м'якого малого перетворюючись на Вовка Ларсена. Ось і зараз, тільки-но ми поїхали назад, він узявся гнівно мене пиляти:

— Що це ти, трам-тарарам надумався викладати свою ученість, базіка нещасний! Словесний пронос тебе захопив, трам-тарарам! Князь потягнув тебе за мотузок, і ти, трам-тарарам, сповна почав вивертатися зсередини. Таку мить згаяли! У всіх інших відношеннях цей Романов нам з тобою потрібен так, як всі Романови потрібні Росії, як взагалі царі й королі потрібні народам. А він посидів би з нами години зо дві, і я витягнув би з нього те, що з книг не посьорбаєш. Цей дядя — людина освічена. Йому всі архіви відчинені. А ти, трам-тарарам, його злякав, він утік, як окропом ошпарений. Дурнева довбешка! Знайшов перед ким деренчати! Базіка! Від тебе не очікував. Він тебе обізвав дурневою довбешкою — і правильно! Правильно, трам-тарарам!

Я і сам гірко каявся, що розбазікався, а тут ще Сашко взявся роз'ятрувати рану та трусити перцем й сіллю.

— Ще, мабуть, царю поскаржиться, — похмуро мовив я.

— А як же, обов'язково! Так і скаже: ось, ваша величносте, живе в Нікополі дехто Павка Копп, дурнева довбешка, такий-розтакий... Давно березової каші просить. Морду мне поліцейським (гадаєш, він не дізнається, хто виставу влаштував окольничому Сиволябіну?), із підозрілими вантажниками приятелює, до промов бунтівних вдається. Не завадило б йому, царю-батечку, сипнути чималих батогів, потримати потім трохи за ґратами та етапувати туди, де сонце раз на рік з'являється. Цар, почувши це, негайно губернатору відпише, а той справнику, а справник приїде та Павку візьме за дядька Гепу...

— Побрехеньки! — засмучений, мовив я. — А ось якщо Яків Григорович батькові розповість, так мені станеться. Що обсміють — півбіді, а якщо серйозна шмаганина? Та що ж я, Сашко, за нещасний, що за невдаха! Інші легко знаходять своє щастя, прямо саме до рук падає. Як зустрінуться із царем чи, там, із князем, так в їх долі щасливі зміни. В «Капітанській дочці» наречена Гриньова зустрілася з царицею Катериною, і та її ощасливила. Інша людина розбілувала щуку і знайшла в череві золотий перстень. А я скільки не білував щук, хоча б якесь поганеньке кільце знайшов! Третя бемкнула по маківці гіпсовий бюст Наполеона і в уламках знайшла відому чорну перлину Борджиа. Стояв у нас на полиці у коморі гіпсовий бюст якогось старого бороданя, так я його ніби ненавмисно штовхнув, потім відніс до сараю, молотком по маківці садонув і розбив. І що ж? Витягнув купу порожнечі. Спіймав облизня. Зустрівся, нарешті, великий князь, так і з ним немає мені успіху. Нема того, що б він мені якусь медальку повісив. До бісу справдилося! Тільки те, що облаяв грамофоном та довбешкою, повною каші, та ще й вдома очікує якщо не начуванка, то прочуханка, а якщо не прочуханка то стусани. І вже точно мати штани до шафи замкне, якщо Яків Григорович розголосить. Як думаєш, Сашко, розголосить Яків Григорович? Нема мені щастя! А все тому так вийшло, що насміяв я біду.

— Так тобі і треба, дурило! — Сашко почухав за вухом і несподівано розсміявся, плеснувши мене по плечу. — Не бійся, Бійцівський Півню, не втрачай надії! Ще все попереду: як почнуть на тебе милості долі сипатися з її рогу достатку, тільки руки встигай підставляти. І знаєш, що я тобі скажу? Ти судом справ людських виправданій. З усіх трьох ти із власним фонтаном красномовства, хоч і по дурості, єдиний виявився до ладу, ми ж зі Штамбургом сплехували. Особливо я. Вибачити собі не можу! Романов звик, щоб всі його забаганки виконувались. — Потримайте коня! — наказав один холуй, Яків Григорович, і я, як такий самий холуй, кинувся це виконувати. Штамбург теж, птиця від Гриця, зі своєю маячнею про ховрахів! І кому ж він дурбелів про ховрахів у війську перського царя Дарія? Історику. Ганьба! А історик слухав та, мабуть,

думав: ось ти на виставу нікчем! Буде про що розповідати в Петербурзі! Так, Півень, Штамбург — ліліпут, я — холуй, ти єдиний виявився хоробрим Гулівером. Ти плів своє, а Романова пересмикувало. Губи стискалися, і борідка тремтіла. Я відчував: ось зараз почнеться виверження вулкану. Взагалі, трам-тарарам, непогано вийшло, навіть добре. Не бійся, Півень, молодець! Ха-ха-ха, трам-тарарам, схопився голубчик-князько, як окропом ошпарений. Як шилом в зад ти його штрикнув.

Так розмовляючи, їхали ми потроху степовими просторами, і містечко та далекий закрут Дніпра вже заголубіли попереду. Ніби дитячі кубики, попід горою безладно розсипані будиночки, церковки, закрут Дніпра, а за Дніпром, під голубим небесним куполом, як брова дівчини на прекрасному обличчі, тонкою ниткою намальована дуга плавнів — все це рідне й миле купалося в світлі, все відразу влило спокій до моєї стривоженої души.

* * *

Минув тиждень з часу моєї подорожі до Солоні, а жодної грози наді мною вдома не вибухнуло. Я впевнився, що Яків Григорович за властивою йому добротою нічого не сказав моїм батькам. Меч, який висів над моєю буйною головою зник.

На перехресті вулиць якимось я зіткнувся обличчям з Яковом Григоровичем. З Пегаскою попереду, він йшов своїм трикутником в 18521-ий раз та, простягнувши руку, зупинив мене:

— Ах ти, розбійнику! — почулося його боу-боу. — Як же ти насмілився відгартцювати таке великому князю? Я прямо ледве в штани не наклав.

Якщо був би з бородою та вусами, лиха б тобі не минути... Сміливець! Сміливець відчайдушний! Та всяка чеснота повинна бути нагороджена. Нумо, питай в мене, що забажаєш.

— Батечки, — подумав я, — невже раз і гаразд, як Сашко мовив, доля вже починає хилити наді мною свій ріг достатку. Як же шкода, що цих довгоочікуваних слів ПИТАЙ ЩО ЗАБАЖАЄШ не почув я з вуст великого князя, а зірвались вони з язика всього лише неродовитого, неможливого фельдшера убогої земської лікареньки! Та до цього часу мені вже були викладені деякі правила життєвої мудрості, якими слід було керуватися, якщо прагнеш досягти успіху в житті. В першу чергу такі:

- 1) всяке діяння — благо. Восени і курчата курками будуть.
- 2) б'ють — тікай, дають — забирай;
- 3) дар не купля — не гудять, а хвалять;
- 4) якщо взяти нічого — видери жмут з нічого;

5) краще погано їхати, ніж хороше йти.

В свої 9 років я був вже достатньо напатраний цією вульгариною — далеким від зіркових світів практичним кодексом поведінки хитрооких шахраїв, дбайливих скнар, що з копійчин складають власні мільйони, хлібних маклерів та скупників збіжжя, які обманюють селян.

Всіх скарбів Голконди, однак, не вистачило б тоді задля втілення в життя моїх мрій, вінцем яких був кришталевий палац на відлюдному острові в далекому океані, де ми з 8-річною Женею жили б в оточенні білосніжних лебедів і райських радощів. А у Якова Григоровича піджак був на знос, штани з китицями й черевики, які потребували термінової допомоги і вже не раз були на руках у чоботаря Моті. Тому я покірливо попрохав:

— Візьміть мене на полювання, Якове Григоровичу, і дайте постріляти з вашої рушниці.

Свиснувши Пегаску, він відійшов. Я подивився за ним і, самокритично аналізуючи все, що сталося на р. Солоній, здивувався, як він угледець хоробрість там, де так і випинала непрохідна, неймовірна дурість.

Яків Григорович нічого не розповів моїм батькам, але, вочевидь, декому розповів. Невдовзі зупинив мене на вулиці Лазар Литинський.

— Оце молодець! Оце Бійцівський Півень! — закричав він на всю вулицю, за своїм звичаєм нікого не соромлячись. — Чув, чув! Князя викатав і повозив! Якого ж ти даруночка за це бажаєш? Питай, Бійцівський Півню!

Воїстину Сашко — провидець, подумав я. Що ж, питання не заскочило мене зненацька. Добре, що репетиція була, до спектаклю я був підготовлений.

— Дякую, — відповів я, руки в боки, — від дарунка не відмовляюсь, але чи бачите, мене чекає битва з деякими ворожими племенами, а потім ескадра відпливає на невизначений час у південні моря. По поверненні я із задоволенням скористаюсь вашою пропозицією. Адью!

Ми вдарили по руках і розійшлися. Лазар помчав у напрямку аптеки — без сумніву, на чергову словесну суперечку із старим аптекарем; я, високо задерши ніс і розпушивши пір'я, вирушив у власних справах, цього разу пов'язаних із запланованим походом хлопців до Нікітландії, де очікувалася сутичка із микитинською босотою.

Зупиняли мене й інші люди, та нерви попсували тільки двоє, які не раз смикали наших хлопців за вуха. Це були двоногі борсуки: старий буйвол Худяков та духовна особа Успенський. Вони облаяли мене, сказавши, що не розуміють, як це у пристойних батьків виріс такий нахабний і безпардонний синочок із авантюрними схильностями,

який не вбачає ані правого ані лівого, чиє майбутнє — неминуче в'язниця. Мені не залишалось нічого іншого, як запросити борсуків почоломкати вустами зад, ляскаючи по якому я й втік.

Зате мене порадував Сашко.

За склом книжкового магазину давно вже я заглядався на том Некрасова, який припав мені до душі. У скромній сіренькій палітурці він здавався мені більш милим і жаданим ніж книги Бусенара, Гранстрема й Жаколіо в пихатих мундирах і фраках із золотими відрізами. Я навіть шепнув сестричці Полечці, щоб вона осяйнула матусю думкою подарувати мені цю книгу на іменини.

І ось, коли 20 серпня я прийшов до Ханукових із похвальним наміром долучитися до грандіозних військових дій проти армії пацючого царя Теодориха, Сашко покликав мене до підвального приміщення і мовчки вручив мені заповітну книгу. Я мало не зомлів. Я впізнав її, цю книгу, і серце моє загуло радістю і вдячністю Сашкові.

Ця книга і зараз в мене. Від часу вона стала зовсім сіренькою замазурою, та як тільки беру її до рук, добра чарівниця негайно перетворює поганулю Попелюшку на чарівну принцесу, знану красуню. І хоча старі читані й перечитані сторінки, обтіпалася палітурка, пожовк і випнувся вклеєний і складений вдвічі Сашковий аркуш із великим дарчим підписом, та як тільки подивлюся на цю книгу, добра чарівниця викликає до мене в кімнату золоту країну дитинства, Сашка і ночівлю на березі р. Солоної.

«Маленькому Пугачову на пам'ять від Сашка Едельберга, чия душа та спина нуряться під мішками із сіллю

Хтось працює, але не вчиться — це погано. Інші вчаться, але не працюють — це не краще. Треті не вчаться і не працюють — це мерзенні паразити, які обтяжують Землю власною присутністю. Під їх підлою шкірою ніколи і не ночувала людина. Працювати і вчитись треба все життя. А його цінність вимірюється суспільною користю. За можливість для всіх вчитися і працювати найкращі люди Росії скніють у в'язницях.

Бажаєш вирости людиною? Бажаєш довго жити? Бажаєш правильно, з користю для людей жити? Вчись та працюй. І нехай в тобі ніколи не вмирають ані Бійцівський Півень, ані Пугачов. Саме таке і тільки таке життя — найбільше благо. Будь-яке інше життя — втрата і крадіжка його в себе самого. Тіціан творив пензлем у віці 100 років. Артуру Рубінштейну було під 80, коли він блискуче концертував, залучаючи людей від прози життя до світу уявлень. Ще у XVIII столітті лікар Гуфеланд писав: «Жодний ледар не досяг похилого віку; всі, хто досяг його вели діяльний спосіб життя».

Зростає, ставай людиною!

20 сер. 1903 р. С. Е.»

Цей заповіт Сашка я наслідую все своє життя...

*ЛІТЕРАТУРА, ЯКА ВИКОРИСТОВУВАЛАСЯ
ПРИ НАПИСАННІ*

1. Семенов Федор переводчик на Никитинской заставе и его реляции. Из бумаг А. А. Андриевского собранных в Киевском Архиве // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С. 614-624.
2. Зуева Василья путешественныя записки от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Ф. Зуев; Подг., Вступ. Ст., Комм. М. Э. Кавуна; Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – Днепропетровск: Герда, 2011. – 420 с.
3. Документи Нікопольської Свято-Покровської церкви у зібранні Нікопольського державного краєзнавчого музею. Реєстр парафіян 1800 року // Козацька спадщина. – Дніпропетровськ, «Пороги», 2006. – Випуск 3. – С. 16-122.
4. *Афанасьев (Чужбинский) А. А.* Собрание сочинений в 9-ти т. – Т. VII. – СПб.: Книгоиздательство Герман Гоппе, 1893. – С. 169-198.
5. *Матюшкин Ф. Ф.* Выписка из корректурного листа, представленного на рассмотрение к. Васильчикова и им запрещенного // Колоколь. – Выпуск II. – Факсимильное издание. – М.: Издательство АН СССР, 1962 г. – С. 444-446.
6. *Анцишкін І. В.* Опис містечка Нікополя 1860 року // Південна Україна. – Запоріжжя, Науково-дослідна лабораторія історії Південної України ЗДУ, 2002. – Т. 7. – С. 141-151.
7. *Карелин И. И.* Никополь // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Ч. I. – Екатеринослав: в типографии губернского правления, 1866. – С. 133-154.
8. *Ващинский И. В.* О м. Никополе и Никопольской Дмитровской ярмарке 26 октября 1865 року // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Часть I. – Екатеринослав: в типографии губернского правления, 1866. – С. 109-133.
9. *Копп П. В.* Из воспоминаний Бойцовского Петуха // «Время и мы». – Нью-Йорк – Иерусалим – Париж: Изд-во «Время и мы», 1987. – С. 5-61.